

ТЕРОР У СРБИЈИ ДО НАПАДА НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ НА СОВЈЕТСКИ САВЕЗ

¹ Терор као акција насиља добио је у току II светског рата огромне размере у земљама које су се нашле под окупацијом фашистичких сила. Међу земље у којима су фашисти применили најдрастичније мере терора и злочина спадала је Србија.

ј Ако у целини посматрамо историјске догађаје у Србији од 1941. до 1944, запазићемо да су они узајамно чврсто повезани и да представљају јединствен процес, који почиње са окупацијом и траје до коначног ослобођења Србије крајем 1944. године.

, С обзиром на то да обрађујемо само један аспект тог процеса — злочине нациста, изгледа немогућно дати неку прецизну периодизацију. Међутим, ако се узме у обзир развитак окупационог система и у том оквиру се посматрају злочини, онда би се могла извршити условна периодизација, према којој би се временски распон од 1941. до 1944. могао поделити на пет периода: први период би обухватао 1941. годину, други — 1942, трећи — од краја 1942. до августа 1943, односно до реорганизације немачког командовања на Балкану; четврти — од августа до краја 1943, и пети — до ослобођења Србије.

Ако прихватимо да 1941. година представља један период у спровођењу терора и злочина нациста, могли бисмо ради боље прегледности у њему издвојити три фазе: прва, од заузимања и деобе Краљевине Југославије до напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез — 22. јуна, или до почетка устанка у Србији — 7. јула. Сматрамо да је као граница овај први датум оправданији, јер догађаје у Србији не можемо изоловано посматрати од оних у свету тога времена, који су се и те како одразили на ситуацију у Србији. Друга, од 22. јуна до половине септембра и трећа фаза, од половине септембра до краја 1941. године.

Кад је Хитлер већ неопозиво одлучио да нападне Југославију, пред сам напад предузете су мере предострожности против свих Југословена који су се налазили на раду у Немачкој и у земљама под немачком окупацијом. Шеф Гестапоа Милер наредио је још 5. априла да се врши примотра свих југословенских радника у Немачкој. „Одговарајућим развијањем обавештајних веза треба обезбедити примотру свих оних радних логора у којима се налазе Југословени. У случају отказивања посла, непријатељске пропаганде или сумње на саботажу треба најоштрије приступити хапшењу и притвору. При томе, нарочито пазити да се онемогуће вође, а нарочито сумњиве и опасне особе.

Оне југословенске раднике који у свом делокругу рада употребљавају експлозив и слична средства која су погодна за саботажу треба по могућности преместити на друге послове.

За случај рата са Југославијом, треба већ сада припремити обавезу за српске и словеначке раднице, који се налазе у Рајху, у којој ће им се јасно ставити до знања да ће одмах бити упућени у концентрациони логор ако се буду ма на који начин држали нелојално. Као нелојалност сматра се и свако одбијање посла, напуштање радног места итд."¹ У ствари, сви ти људи били су тим актом лишени личне слободе и са њима се радило шта се телом.

Само неколико дана касније (12. априла) Милер је издао налог свим заповедницима Гестапоа у окупираним земљама Европе: „треба одмах ухапсити све српске студенте који сада бораве у Рајху или у окупираним областима, затим, сва ока лица која се рачунају као тзв. српска интелигенција или која су иступала у ма ком виду као Еође и активисти“.² Шта је учињено с њима, езнајемо из Милерове наредбе од 23. маја. „Србе, који су ухапшени на основу наредбе од 5. и 12. априла 1941. треба убудуће упућивати у концентрационе логоре. Уколико се међу Србима налазе лица која се после проверавања могу сматрати као пријатељи Немаца, може се наредити њихово отпуштање пошто претходно потписну обавезу.“³

У логоре су одведени, поред наведених у наредби, највећим делом и дипломатски представници Краљевине Југославије који су се за-текли у Рајху и окупираним земљама Европе.⁴

Нападом Немачке на Југославију у Србији су почели терор и злочини. Већ први налет непријатеља био је крајње бруталан. Само у Београду, који је проглашен отвореним градом, приликом бомбардовања погинуло је око 3.000 грађана. Порушене су 692 куће а 1.476 делимично.⁵ Био је то истовремено злочин против мира, ратни злочин и злочин против човечности.⁶

¹ АВИИ, НДА, 32-1-30.

² Исто.

³ Исто.

⁴ Staatsarchiv, Potsdam, Auswärtiges Amt, Nr. 49.364 и Nr. 49.360.

⁵ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Додаток је до закључка да је тога дана изгубило животе преко 2.000, јер их је толико сахрањено, а претпоставља се да је око 1.000 затрпано у рушевинама (АВИИ, НА, 2В-1-1; Ј. Марјановић, Београд 1964, 60). У извештају од 29. VIII 1942. команданту Југоистока Леру, у вези с тим Турнер пише: „У Београду је од око 20.000 кућа 9.000 бомбардовањем разорено или оштећено ... Од око 3.000 под рушевинама затрпаних људи за месец дана покопано је 2.000 (АВИИ, Мф. — Минхен, 9/260). По једном квислиншком извештају, потпуно порушених зграда било је 682, јако оштећених 1.601, лако 6.829 и погинулих 2.271 (Историјски архив Београда, (у даљем тексту: ИАБ) XIX — 765а).

⁶ Према одредбама Закона бр. 10 Контролног савета за Немачку из 1945, као злочин сматрају се следећа дела:

а) *Злочин против мира*, започињање инвазије других земаља и агресивних ратова којима се крше међународно право и уговори, укључујући, али не ограничавајући се на њих, планирање, припрему, започињање и вођење агресорског рата или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или учествовање у заједничком плану или завери за извршење било ког наведеног дела.

б) *Ратни злочини*. Зверства или повреде лица или имовине, који представљају кршење ратних закона или ратних обичаја, укључујући, али не ограничавајући се на њих, убиство, злостављање или депортацију на присилни рад или у било коју другу сврху цивилног становништва из окупиране територије, убиство или злостављање ратних заробљеника или лица на мору, убијање таласа, пљачке јавне или приватне имовине, намерно разарање градова, ва-роши и села, или пустошење неоправдано војном потребом;

Пред окупационом командом, одмах по уласку у Србију, поставило се неколико проблема. Требало је најпре предузети превентивне мере да се спречи сваки дал>и отпор становништва после капитулације војске, затим, да се што је могуће пре реши питање транспортовања заробл>еника, заплењеног оружја, муниције и, што је за окупатора било најважније, експлоатација привредних добара. Прве наредбе у том правцу уследиле су одмах гш уласку немачких трупа у Србију.

Већ 13. априла' војни аташе пуковник' Тусен прогласио се командантом Београда и издао неколико наређења. Између осталог, наредио је да се до 16. априла преда све ватрено оружје (укључујући и ловачко), као и муниција, ручне гранате и експлозив. За предају је одређено пет места у граду. Оном ко би прекршио ово наређење запређено је смртном казном, а у лакшим случајевима робијом и затвором. Истовремено је становницима Београда забрањено кретање улицама од 19 часова увече до 5 часова ујутру.⁷

У тим првим наредбама недвосмислено је наглашено шта ће све кажњавати ратни суд:

„1. Огрешење о дужност предаје 'емисионих радио-апарата, као и ва^реног и ратног оруђа;

2. Свако потпомагање војних лица која не припадају немачкој војсци на запоседнутом подручју;

3. Свако указивање помоћи при бекству цивилних лица у незапоседнуте области;

4. Свако преношење вести лицима или властима које се налазе ван запоседнутог подручја, а које иде на уштрб немачке оружане силе или Рајха;

5. Сваки додир са ратним заробљеницима;

6. Свако вређање немачке оружане силе и њених заповедника,

7. Окушвање на улицама, растурање летака, приређивање јавних скупова и поворки, које претходно није одобрио немачки заповедник, као и свако друго противнемачко испољавање;

8. Нашвараше на обуставу рада, злонамерна обустава рада, штрајк и напуштање посла.”⁸

С обзиром на отпор појединих патриота у разним деловима Југославије у току и непосредно после окупације, Немци су одмах наступили брутално. Већ 21. априла, због убиства немачког официра, спаљено је село Доњи Добрић, а околне планине тучене су топовским гранатама.⁹

ц) *Злочини против човечности*. Зверства и повреде, укључујући, али не ограничавајући се на њих, убиство, истребљење, поробљавање, депортацију, затварање, мучење, разбојништво, или друга нечовечна дела, извршена против било ког цивилног становништва, или прогањање на политичкој, расној или верској основи без обзира на то да ли тиме врше или не врше повреде домаћих закона земље у којој су злочини извршени.”

⁷ АВИИ, НА, 50-1/1.

⁸ АВИИ, НА 40х-1/6.

⁹ Погинуо је један немачки потпоручник, а један потпоручник и наредник су рањени. У немачком извештају се не каже да је неко због тога стрељан, јер тада није постојала наредба да се за једног убијеног Немца стреља 100 С^ба (*Зборник I, 1, 333*). Детаљан опис спаљивања села Доњег Добрића и хапшења мушкараца и жена (Станоје Филиповић., „Подрише у крви и пламену”, *Годишњак историјског архива, Шабац, 1964, I, 25—27*).

Овај случај подстакао је Штаб немачког 11. армијског корпуса да изда заповест у којој се захтева: „Да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином. Без оклевања треба стрељати сваког оног који се затече под оружјем, било да даје отпор или бежи, а оне који се предају изручити ратним или преким судовима ради хитне пресуде . . . У немирним областима надаље узимати таоце и, уколико се појави и надаље непријатељски отпор, треба предложити њихово стрељање. Сваки ће се обзир протумачити као слабост немачких трупа и зато је неумесан.“¹⁰

То је навело и Вајкса, команданта 2. армије, да из превентивних разлога изда још прецизнију наредбу: „Повећање броја подмуклих препада на немачке војнике изискује најоштрије противмере. Само брза и безобзирна акција обезбедиће одржавање мира и сигурности, спречиће формирање банди.“ У даљем тексту говори се да све оне који после капитулације носе оружје треба ставити ван оквира са међународног права и одмах их стрељати.

„Појави ли се у једној области нека наоружана банда, треба стрељати и мушкарце способне за оружје који су ухваћени у близини банде, уколико се не може са сигурношћу одмах установити да они нису били у вези са бандом.

Све стрељане треба обесити, а њихове лешеве оставити да висе.“

Ова заповест предвиђа и то да у угроженим местима која су запоселе групе треба одмах узети таоце из свих друштвених слојева, а после напада стрељати их и обесити.¹¹

У духу ове заповести командант 11. армијског корпуса је 29. априла допунио и прецизирао своју заповест од 27. априла, којом „наређење за стрељање талаца на простору неког препада може издати само официр на положају команданта батаљона (дивизиона) и вишем. Буде ли јединица непосредно нападнута у насељеном месту побуњеничке области, из којег су узети таоци, тад се стрељање може извршити по наређењу најстаријег присутног официра, с тим да се одмах поднесе извештај.“¹²

Даље, наређено је да се приликом стрелвања талаца сачини кратак записник који би садржао: чињенично стање, имена талаца и датум извршења стрељања.“ Овом се заповешћу наређивало да се запале „и куће у насељу из којих се пуцало“.

Пошто у току априлског рата, а и неколико дана касније, није постојала заповест којом би се знало колико Срба треба стрелати за убијеног Немца, Вајкс је први издао ту заповест, која је крајем априла плакатирана. У наређењу је, између осталог, писало:

»У једном подмуклом нападу немачки војници су изгубили животе. Немачко стрпљење је при крају. За освету је стрељано 100 Срба

¹⁰ Зборник I, 1, 327.

¹¹ Зборник I, 1, 329—30.

¹² У духу овог наређења Немци су дејствовали све до краја октобра 1941, када је због масовних стрељања у Крагујевцу и Краљеву одлучено да наредбу за стрељање талаца може издати само командујући генерал Србије.

¹³ Зборник I, 1, 331. Немци се ових формалности нису увек држали, нарочито у јесен 1941, када су таоци масовно стрељани.

из свих слојева становништва." Убудуће за сваког убијеног немачког војника, сваког пута биће безобзирно стрељано ИУУ_ВРОа. -

Друго неко масовно стрелвање током маја не помиње се у документима, али су надисти још тада практиковали да држе у резерви извесан број талаца. Тако, на пример, у Шапцу их је почетком маја било 30, а у Београду 77.¹⁶

Због напада на једног немачког мотоциклисту 12. маја, стрелана су три и ухапшено је десет талаца.¹⁷ У Пожеги и северно од Сјенице, 60. дивизија током маја ухватила је десет лица, међу којима се налазила и једна жена. Све их је стрељала па обесила у складу са поменутиим Вајковим наређењем, иако се сигурно зна да су четворица само покушала да узму нешто од војне опреме.¹⁸ Приликом сакупљања оружја у мају је укупно стрељано 146 лица.

Оцеђујући политичку ситуацију у Србији током маја, нацисти су, између осталог, установили:

„Становништво се досад држало повучено. Оно је било ошамућено услед протеклих догађаја, од чега се постепено ослобађа. Не би се ипак могло рећи да је живот ушао у свој уобичајени ток.”²⁰

Средином маја нацистички окупатори повели су истрагу у вези са пучем од 27. марта. Ова истрага обухватила је већи број бивших функционера грађанских странака, управо оних за које се претпостављало да су у вези са Енглеском. Овом истрагом погођена. Јџ и српска православна црква, јер је патријарх Гаврило ухапшен и интерниран.²¹

У мају су нацисти и даље вршили притисак на становништво да преда оружје које се у њега затекло, затим, на све оне који су били у војсци да се пријаве, јер су их сматрали ратним заробљеницима. Ради њиховог евидентирања војноуправни командант Србије наредио је 15. маја, да су „сви мушкарци, Срби и Словенци, који се налазе на окупираној српској територији, а који су пре или за време овога

¹⁴ Овде се вероватно мисли на стрељања у Банату 12. IV у Алибунару и 23. IV у Зрењанину и Панчеву. Ово стрељање помисли се 1942. у преписци између генерала Кунцеа, команданта Југоистока, и начелника Штаба команданта Србије Гравенхорста. У писму је Гравенхорст потврдио да се заиста тако догодило и да је због овог догађаја командант 2. армије издао заповест да се стреља 100 Срба. Он не зна да ли су они стрељани, али је сачуван плакат о томе (АВИИ, Мф.-В., Т-312, Р-454, С-39-141).

¹⁵ Тај део у оригиналу гласи: Durch einem gemeinen und heimtückischen Überfall sind deutsche Soldaten ums Leben gekommen. Die deutsche Geduld ist zu Ende. Zur Sühne sind 100 Serben aller Bevölkerungsschichten erschossen werden. In Zukunft werden für jeden deutschen Soldaten, der durch Überfall Serbischer zu Schaden kommt, rücksichtslos jedesmal weitere 100 Serben erschossen (АВИИ НА, 41В-2/1-37; упореди са НДА, 29а-2-56. Ј. Марјановић напомиње да је ова наредба плакатарана 19. маја).

¹⁶ С. Филиповић, н. д, стр. 37. АВИИ, Мф.-Лондон, X 300978-80.

¹⁷ АВИИ, НА, 5а-1.8-2.

¹⁸ Зборник, I 1, стр. 333. Стрељање у Пожеги извршено је 11. маја у општинском дворишту. После стрељања њихови лешеве обешени су на тргу ради застрашивања грађана Пожеге и околине.

¹⁹ Исто, Мф.-В., Т-501, Р-245, С-117.

²⁰ Зборник I, 1, 332—333.

²¹ Ј. Марјановић, н. д, 73. Касније је ова истрага ометена развојем народно-ослободилачке борбе, па су је Немци крајем 1941. препустили Недићу.

рата позвани у војску, или вршили неку дужност као војници, у ствари, ратни заробљеници и онда када су их немачке јединице пустиле на слободу и о томе им дале потврду."²²

За оне који се не пријаве предвиђене су казне: одлазак у заробљенички логор или предавање војном суду. Међутим, ова мера није могла свугде успешно да се спроведе јер су војни обвезници почели да беже и да се не јављају на одређена места зато што су Немци у појединим местима одводили у заробљеништво оне који су се пријављивали.²³

Ово је приметио и Аћимовић, па у једном извештају од 15. јуна, између осталог, пише: „с обзиром на то да је у извесним срезovima (трстеничком, јасеничком и колубарском) извршено сакупљање војних обвезника, заробљеника на одсуству, министарство је обавештено да се због тога многи склањају у шуму и тиме угрожавају јавну безбедноет. С друге стране, прети опасност да поља остану необрађена. Умољен је Управни штаб главнокомандујућег да се сакупљање људства из наведених разлога, као и због неопходног престижа цивилне управе обустави."²⁴

Без обзира на Аћимовићеву молбу, нацисти не би обуставили сакупљање пријављених војних лица да су имали довољно прихватних логора за смештај.²⁵ Наиме, према немачким извештајима било је 325.000 евидентиравих заробљеника.²⁶ Услед отпуштања припадника других националности и због неуспелог прикупљања заробљеника у прихватне логоре Југославије, Грчке и Бугарске било је смештено око 240.000 лица које је требало транспортовати за Немачку. Међутим, то није ишло тако лако. Уништеће комуникације и мостови онемогућавали су брз транспорт, а немачке јединице морале су најпре да се пребаце на Источни фронт. Због тога су у Србији образована три централна логора: 191 у Крагујевцу; 160 у Београду и 202 у Нишу. Они

²² Лист уредаба војног заповедника у Србији од 22. V 1941. АВИИ, НА, 56-1/1.

²³ На пример, у Лапову су 7. јуна задржали око 100 пријављених бивших војних обвезника, дали им војничка одела и отерали их у прихватни заробљенички логор у Смедеревској Паланци, а 27. VI св их транспортовали за Немачку (Хроника Лапова, Институт за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС), инв. бр. 191, стр. 40). други су иили запослени у слагалиштима муниције. На пример, председник села Друговац одвео је 70 људи који су радили у магацину муниције у Смедереву све до екепозције 5. јуна, а онда су се разбежали (АИРПС, Хроника Друговца, инв. бр. 196, стр 39). У Лазаревцу су војни обвезници, које је немачка команда пустила на привремено одсуство, позвани и спроведени у Београд 6. јуна (АВИИ, НДА, 20а-4-9).

²⁴ АВИИ, НДА, 19-1-34.

²⁰ Овај проблем није скинут са дневног реда све до краја јула када су последњи заробљеници транспортовани за Немачку. Поједини немачки представници сматрали су да и остале, тј. оне које су водили као заробљенике на одмору, треба сакупити. Међутим, избијање устанка омело је ову меру, па је Лист, командант Југоистока, крајем јула наредио да се више не сакупљају заробљеници.

²⁶ АВИИ, Мф.-В., Т-501, Р-251, С-638. Према Хитлеровој изјави, 4. маја било је заробљено 6.298 официра и 337.864 подофицира и војника. У неким немачким публикацијама, нпр. Die deutsche Kriegsgefangene in Jugoslawien 1941—49, Bd I, С. 3, помиње се да је број заробљеника износио 344.000).

су имали низ огранака по мањим местима. До 19. маја били су пролазни логори, а од тада стални.²⁷

О овом великом броју заробљеника разговарало се у Врховној команди копнене војске. Предлагано је да се пусти око 30.000 заробљеника како би учествовали у пролећној сетви и обнављању ратом разрушене привреде²⁸ Међутим, до тога није дошло. Заробљеници су постепено транспортовани, а на састанку од 2. јуна одлучено је да се остатак од 19.000 заробљеника у Београду транспортује у Немачку чим то омогуће саобраћајни услови, а да се за радове у Србији ангажују, наводно, беспослени. Истог дана је одлучено да се почне са врвовањем радне снаге за Немачку (до 75.000 људи).²⁹ Чим је железнички мост преко Саве био готов (31. маја), заробљеници су транспортовани знатно брже, тако да је и последњи био пребачен у Немачку половином јула 1941. године.³⁰ Најпре су транспортовали заробљенике из Косовске Митровице, Ниша, Крагујевца, Крушевца, а последње из Београда. Међутим, магацине муниције нису успели да транспортују, јер је почео устанак.

Прва брига немачке команде, војне и привредне управе, после успостављања реда, била је експлоатација рудног богатства. Нацисти су одмах запосели све руднике: Бор, Трепчу, Зајачу и многе друге. У рудницима су задржали знатна војна обезбеђења. Истовремено су реквизицијом вршили пљачку животних намирница.

И у вези са привредом издата су прва наређења током априла и маја. Војноуправни командант Србије издао је наређење 30. априла „О правилном вођењу и управљању предузећима и радњама“, у којој, између осталог, пише:

„Сва предузећа и радње за занатску производњу и прераду намирница, пољопривреду, шумску и дрварску привреду имају, уколико из принудних разлога не буде друкчије одређено, да раде и даље, а одговорни управљачи ових предузећа морају да обезбеде правилно вођење послова; у случајевима где је одсуство овлашћеног лица или из других принудних разлога онемогућено, правилно вођење послова одговарајућа немачка надлештва поставиће у тим предузећима комесаре.“³¹

У складу са овим наређењем, генерални опуномоћеник за привреду издао је Уредбу о „Поновном преузимању посла“, по којој су сва предузећа до двадесет радника могла одмах да наставе посао, док су остала морала имати дозволу генералног опуномоћеника. Истом уредбом забрањено је отуђивање одређених сировина, као што су: бели лим, руде и метали за оплемењивање, индустријска уља, масти и смоле, текстилне сировине, коже и крзна. .

²⁷ АВИИ, Мф.-В., Т-501, Р-251, С-413-14.

²⁸ Исто, С. 407. Нарочито се за пуштање заробљеника залагао Нојхаузен, како он каже „да би покренули битку за производњу“. Тражио је да се пуште сви они који имају преко 8 ха земље.

²⁹ Исто, Р-251, С. 420.

³⁰ Исто, С. 424. Вероватно би заробљеници били раније транспортовани за Немачку да се није 12. армија пребацила са Балкана на Исток за рат против Совјетског Савеза.

³¹ „Ново време“, 16. V 1941.

Да би за себе обезбедио животне намирнице, сировине и полу-фабрикате, окупатор је донео наредбу о заплени, по којој се запленију сви они пољопривредни производи којих има у малој количини, сировине, полуфабрикати и остали производи и са њима се званично господари.³² Од тога се изузимала само роба за снабдевање домаћинства. Такође је било предвиђено да се строго кажњава обустава рада. Сва зиратна земљишта морала су се обрадити. Био је забрањен лов и риболов.

Притисак на становништво био је толики да су постојале чак и овакве наредбе: да се пешаци уклањају кад наилази немачки војник, у Београду, да скидају капу кад се диже и спушта немачка застава, у Ужицу, итд.³³

Немци су у мају ангажовали квислиншке власти да похватају осуђенике који су се пред рат налазили у затвору. Тако је у Србији похватано и затворено неколико стотина криминалаца и политичких осуђеника. Само у моравској бановини затворена су 283 бивша осуђеника.³⁴

Немачке власти су забраниле слушање других радио-станица ван окупираних делова Европе. Забрана се није протезала само на вести, него на сав програм. За прекршај овог наређења предвиђена је казна робије „а у тежим случајевима смрт.“³⁵ По наређењу војноуправног команданта требало је побити голубове писмоноше. Осим тога, строго је контролисан путнички саобраћај. Поред осигурања које је вршила служба безбедности, све железничке станице и аеродром у Земуну били су под надзором агената. Такође су контролисани сви локали. Касније је ова дужност пренета на Хаускапелу, тј. на групу фолксдојчера и Срба која је прибављала обавештења за контраобавештајну службу (AST).

Надзор над штампом вршио је официр за цензуру из Пропагандног одељења, а AST је вршио контролу огласа. Заведена је контрола писама, телефонских разговора и телеграма. Од иностраних земаља, поштански саобраћај био је дозвољен једино са Немачком.³⁶ Све врсте обавештајних средстава стављене су под најстрожу контролу, као и све културне установе: позоришта, биоскопи, варијетеа итд. Једном Р^{ср}ЈУ;^{ср} гране људске делатности биле су под контролом окупатора.

У Београду је предложено да се сви беспослени протерају или да се од њих створе радне групе и употребе у извођењу јавних радова.³⁷ Већ у јуну састављени су спискови оних које је требало упутити на принудни рад. Било је довољно да се немачке власти обрате српском начелнику, а овај је одређивао људе са списка.

Док су нацисти настојали да учврсте окупациони систем, тј. да изграде сопствену војну и другу управу, да обнове стари апарат власти у Србији и да га потпуно ставе у своју службу, Комунистичка

³² „Ново време“, 16. V 1941.

³³ АИРПС, инв. бр. 12348.

Н АВИИ, НдА, 19-2-2.

³⁵ Лист уредаба војног заповедника у Србији од 31. V 1941. АВИИ, НА, 56-5/1.

³⁶ Изјава Хувеа Волфганга 29. I 1947. у логору Сандбостел. АВИИ, НА, 27-4/5.

³⁷ АВИИ, НА, 19-1-11.

партија се такође припремала, али да сруши оно што је окупатор стварао. Још пре рата, Комунистичка партија Југославије је у вези са грађанским ратом у Шпанији, окупацијом Чехословачке, Пољске и других земаља заузела антифашистички став. Она га је достојно спроводила чак и у време пакта нацистичке Немачке са Совјетским Савезом 1939—41. Током априлског рата чланови Комунистичке партије пружали су организовани отпор широм Југославије. Организације КПЈ сачуване су под окупацијом и одмах су се консолидовале и почеле са припремама за оружану борбу против окупатора. Непосредно после Мајског саветовања у Загребу, одлучено је да се у покрајинама и областима формирају војни комитети и да се у целој партијској организацији, од врха до дна, постави и организује рад по војној линији. Тако су, убрзо после формирања Покрајинског војног комитета, крајем маја формирани такви комитети округа. Њихов је задатак био да прикушавају и чувају оружје, да организују десетине, илегалне групе, да врше обуку и прикушавају санитарски материјал, као и особље које ће са њим руковати.

Током маја и јуна створене су прве десетине, прикупљено је доста оружја, санитарског материјала и организовани су разни курсеви за руковање оружјем и санитаретом. Партија у Србији, током маја и јуна, не само што се прилагодила новонасталим условима под окупацијом већ је учврстила и проширила своје организације и још чвршће се повезала са народним масама, чиме је створила основне предуслове за почетак борбе против окупатора.

Пошто се целокупна делатност КПЈ на припремама за устанак одвијала илегално, нацисти нису имали потпун увид у њену организованост и степен припрема, али је зато Аћимовићева полиција, иста она полиција која је пре рата прогонила комунисте а сада служила окупатору, била обавештена, иако не у потпуности. Тако се, на пример, у извештају Министарства унутрашњих послова од 22. маја каже: „Услед недостатка власти и догађаја насталих после 6. априла комунистичка акција појачана је. Првог маја издати су леци. Комунисти стварају и растурају лажне и узбудљиве вести. Вођство им је растурено још по земљи. Од важнијих комуниста у Београду их је око 40. Свима властима у земљи издата су наређења за сузбијање комунистичке акције и реконструкцију евиденције комуниста која је у Београду и већим местима била уништена.”³⁸

Већ 26. маја, у извештају се помиње да је министарство издало наредбу: „да се комунизам строго сузбија, а с тим у вези да се комунисти — кривци за мање кажњива дела кажњавају принудним радом уместо досадашњом полицијском казном.

Ради евидентирања комуниста затражено је од банских управа и Управе града Београда да извести да ли располажу евиденцијом комуниста и колико. Управа града је већ известила да располаже врло малим бројем евидентираних лица, а банска управа у Смедереву известила је да не располаже никаквом евиденцијом, али да ће се реконструисати путем одређених првостепених власти.

Осим тога, министарство је наредило Управи града Београда да утврди да ли се налазе овде или на којем другом месту сви виђенији комунисти да би се над њима повео строг надзор . . ."³⁹

Са посебном пажњом праћен је рад комуниста у Београду. О томе говори извештај од 28. маја:

„У Београду је запажен известен број комуниста — активиста. Њихово се кретање прати. Многи су, међутим, још по унутрашњости и врло опрезно долазе у главни град. Поред других мера, студира се стварање концентрационог логора, где ће сви опаснији по јавни ред и поредак бити одведени.“⁴⁰

Нацистички наредбодавци нису се задовољавали само констатовањем ситуације у вези са Комунистичком партијом, него су тражили да квислинзи предузму и одговарајуће мере, утолико пре што се очекивао напад на Совјетски Савез. У том циљу Аћимовић је 19. јуна сазвао специјалну конференцију у Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова, на којој је одлучено да се одмах ухапси 150 до 200 шпанских бораца и пошаље у логор. Предложено је да се почне са акцијом у најопаснијим срезовима, затим, да се изврши „устројство антикомунистичког комитета, обнова Суда за заштиту државе са специјалном процедуром, отварање антикомунистичких краткорочних течајева за стражаре и агенте, као и низ других мера којима ће се без одлагања предузети.“⁴¹

Без обзира на ове одлуке, квислиншки апарат се споро прилагођавао условима окупације, није деловао брзо и енергично како је то прокламовано. Осим тога, немачки и војни полицијски органи односили су се према овом квислиншком апарату прилично резервисано, што је довело до првих неспоразума и неуспеха приликом хапшења после 22. јуна.

У овој првој фази терора током 1941. или предустаничком периоду, нацисти су, ослањајући се на стари апарат власти, предузеле све превентивне мере да стабилизују и дограде окупациони систем, да обнове иривредни живот и да целокупну привреду подреде ратним интересима Рајха. При спровођењу ових замисли користили су различите форме застрашивања народа, од стрељања до хапшења, с циљем да се не усуди да отпочне оружану борбу, јер им је у то време мир био неопходан због предстојећег напада на Совјетски Савез, за шта им је био потребан сваки војник.

Неколико стотина стрељаних и затворених, оних који нису предали оружје, или оних који су имали везе са пучем и демонстрацијама 27. марта, требало је да буде опомена српском народу да ће се окупационе одредбе ригорозно примењивати и да он може опстати као народ само ако буде мировао под окупацијом. Међутим, окупациони систем још се није био уходао и стабилизовао, а отпочео је устанак српског народа, што окупатор није очекивао тако брзо.

³⁹ АВИИ, НДА, 19-1-4.

⁴⁰ АВИИ, НДА, 19-1-12.

⁴¹ АВИИ, НДА, 19-1-5.

Овај неуспео подухват изазвао је код Немаца и квислинга нервозу, па су српским начелницима и председницима општина сваког дана упућивали нова наређења и упутства за борбу против комуниста.

Током ових хапшења командант Србије Шредер издао је 27. јуна уредбу у којој је објавио да ће се сва кажњива дела на заузетој територији кажњавати лрема немачким казним одредбама.⁴ Биле су предвиђене казне против било каквих иступа према немачкој војсци или немачким организацијама.³

Наређење за прво масовније стрељање после напада Немачке на Совјетски Савез донео је војноуправни командант Србије 28. јуна⁵, а стрељање 13 талаца извршено је 5. јула,⁷ дакле, пр^е него што је пукла прва устаничка пушка у Србији.

На дан напада Немачке на Совјетски Савез Политбиро ЦК КПЈ донео је одлуку да се путем прогласа позову сви југословенски народи на оружану борбу, а 4. јула да се пређе са ситних акција на општенародни оружани устанак против непријатеља. У првој половини јула почеле су прве партизанске оружане акције по селима и градовима Србије. Нацисти су на то одговорили проширивањем и поштравањем репресивних мера.

Уколико су расле партизанске акције, утолико су расле и мере одмазде. Војноуправни командант, генерал противавионске артиљерије Шредер, издао је 11. јула уредбу о поштрењу казни, по којој су разни преступи против немачке војске или Рајха кажњавани смрћу и робијом преко три године.⁸ Од 5. јула стрељања и хапшења вршена су свакодневно. Петог јула формиран је и први концентрациони логор Бањица у касарнама 18. пешадијског пука у Београду.⁹

ухапшена свега три комуниста, док су остали побегли. Било је случајева да су председници општина одбили да сарађују са Немцима приликом ових хапшења, на пример у Јагодини.

⁴ У т^ру^чкп-ј ипјп^ти је постојала наредба за борбу против устаника од 4. XI 1939, на коју су се немачки војни команданти често позивали у току рата а и приликом суђења у Нирнбергу тзв. балканским генералима. По тој наредби заробљени устаници се нису третирали као ратни заробљеници, него као бандити и злочинци. Због тога је било дозвољено сваком пуку да организује до 3 војна суда који би саслушали такве заробљенике и донели пресуду Иласањем. Ако би се утврдило да је заробљеник устаник, треба га стрељати, у супротном, ослобађан је. Материјали са суђења у Нирнбергу, „случај 7“, АВИИ, НА, 44 X-2/15-75.

⁵ Лист уредаба војног заповедника у Србији од 8. VII 1941.

⁶ Као разлог за ово стрељање Немци су наводили да је немачка полиција пронашла у подруму једне зграде 423 пакета експлозива, недалеко од трга на коме је требало да се 28. јуна одржи велики митинг фолксдојчера и да на њему говори Шредер. АВИИ, НА, 41В-5/1-215.

⁷ „Ново време“, 6. VII 1941, Зборник I, 1, 345.

⁸ Зборник I, 2, 304-5. У поменутој заповести, између осталог, каже се: „Смрћу или робијом, не испод 3 године, биће кажњен ко намерно: 1) Уклони или оштети за рад важне залихе и постројења; 2) Помаже на заузетој територији војна лица која нису немачка; 3) На штету немачке војне силе или Рајха преноси вести лицима или властима ван заузете територије; 4) Приређује противнемачке *скупове ИЛИ* на њима учествује; 5) У намери да шкоди илтересима немачке војне силе или Рајха, обуставља посао, одвраћа раднике или друге позива да престану са радом или да га напусте.“

⁹ Упореди: *Бањица*, Београд, 1967, стр. 19; *Хронологија народноослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945*, стр. 63. Први пут се у *Хронологији* помиње да је 5. јул дан оснивања Бањичког логара, обично је узиман 17. јули, а неки, као Ј. Марјановић, н. д, стр. 120, узимају 10. јул.

Нацисти су сматрали да само „енергичним“ мерама могу спречити развој, и ширење оружане борбе српског народа, па су, поред осталих мера, почели са пал>ењем кућа. У вези са устанком, нацисти су 12. јула спалили четири куће у селу Осладићу (Ваљево). Нешто касније, 16. јула, запалили су неколико кућа у Горњој Горевници код Чачка.¹⁰ Отада је пал>ење кућа и читавих насеља постало једна од сталних метода нациста у борби против устаника за све време рата.

Ради застрашивања српског народа, војноуправни командант издао је још једно наређење, 17. јула, у коме прети још већим репресалијама „због оваквих и сличних дела саботаже“. „У последње време већ је у више махова стрељан један део смутљиваца, који су по добијеном налогу изазивали неред. Исте мере одмазде биће спроведене још у већем обиму ако се дела саботаже понове.“¹¹ Истог дана Шредер је издао наређење Оперативној групи, стављајући јој до зната да има исте надлежности као и у Рајху и да у појачаној борби против „комунистичких недела има водећу улогу“. Ради чвршће сарадње између Оперативних група полиције и службе безбедности и војноуправних команди, фелдкомандантурама је додељен по један стручњак полиције сигурности. Шредер се у почетку надао да ће полицијска формација и војна управа бити довољне да угуше устанак.¹²

Ове наредбе одмах су примењене. Приликом напада на генерала Лончара, између Ужица и Ваљева, 18. јула, рањен је његов ађутант. Сутрадан после овог напада наређено је Оперативној групи полиције сигурности и службе безбедности да са две чете полиције и трупама у овом крају прочешљају терен. Поред тога, наређено је да се одузму сви радио-апарати, да се полицијски час ограничи до 19 часова увече, да се из сваког села узме по десет талаца и да становништво храни немачке трупе за време ове акције.¹³ Због овог напада—стрељана су 52 таоца у Ужицу.¹⁴

Оамо током јула у Београду, Ваљеву, Чачку, Ужицу, Смедеревској Паланци и још неким местима стрељано је преко 400 талаца.¹⁵ Један део ових талаца стрел>ала је српска жандармерија по наређењу окупатора.¹⁶ Тако је на Буковима код Ваљева, 28. јула^ због нестанка једног и убиства једног немачког војника стрељала ВГ таоца из Косје-

¹⁰ АВИИ, НОП — 1&83, Ст. белешке 1—1.

» *Зборник* I, 2, 307; „Ново време“, 19. VII 1941.

¹² АВИИ, Мф.-В., Т-501, Р-266, С-1167.

¹³ АВИИ, НА, 41 Б-5/1-219.

¹⁴ Исто, 9-18-3.

¹⁵ *Зборник* I, 1, 345—357; I, 2, 304, 306, 308, 310—314, 318. У извештају војног заповедника Србије команданту Југоистока фелдмаршалу Листу, 2. VIII, каже - се да је до тада стрељано 412 таоца (АВИИ, НА, 41 Б-5-233). Према једном непотпуном немачком извештају, стрељање талаца до 20. VII текла су овако: о. VII у Београду 13; 6. VII у Борчане 2; 9. VII (место без назива) 1; 10. VII такође 1; 15. VII у Обреновцу 10; 17. VII у Београду 16; 18. VII у селу Шопци 5; истог дана у Београду 28; 20. VII у Вал=еву 17; Чачку 12, Ужиду 22 и Смедеревској Паланци 16 (АВИИ, 41Б-5/1-223).

¹⁶ Бенцлер је то потврдио 23. јула у извештају Министарству спољних послова: „До сада је, преко 100 лица стрељано од српске жандармерије на заповест окупационих власти.“ АВИИ, Мф.-Б., 2/693.

рића и околних села.¹⁷ За ове таоце у извештају Среског начелства од 20. августа каже се: „да су већином похапшени и стрељани мирни, поштени лојални грађани овог среза и то поглавито храниоци својих породица, које је лохватола немачка војска, када су били на својим пословима“.¹⁸ Из извештаја се даље види да је њих 49, од укупно 81, било сиромашног стања. Да је заиста било тако, потврђује и опуно-моћеник „џлољних послова Бенцлер, који за фелдкоманданта * пуковника јрГтокхаузена, који је наредио ово стрељање-ег-иаашћу' осталог, пише: ;ГГзг-је, -супротно издатим општим заповестима-о одмаздама од војноуправког команданта, без питања, као репресалију за раније тав-л>ени напад на посаду мотоцикла, похапсио на пољима запослене жетеоце, потпуно недужна лица која је стрељала-сртжа ЖБндарме-'рија,д& шта ју је приморала нШачка вБјскГГса'наперешш' пушкшзг“.¹⁹ Ово стрељање изазвало је најјачу кризу комесарске владе и учинило је Аћимовићев положај неодрживим.

Да би се додвориле окупатору, квислиншке вође су се утркивале ко ће му више помоћи да угуши устанак у самом зачетку. Аћимовић је 13. јула преко бановина упутио среским начелњацима наређење следеће садржине:

„Ухапсите чланове породице одбеглих комуниста, и то синове преко 16 година и жене уколико немају деце, оца и брата ако у заједници живе, а нису старији од 60 година. Случајеви се морају решавати под лично одговорношћу. Спискове доставити министарству а ухапшене до даљег наређења задржати тамо.“²⁰

О томе је Аћимовић дао изјаву преко радија и штампе. Истовремено је за борбу против устаника ангажовао све чиновништво. Он је захтевао од среских начелника: „да издају инструкције свему чиновништву подручних им ресора на терену, да среске начелнике у слободном времену помогну у њиховим настојањима да се одржи ред и мир и среди поремећени живот његовом обновом и подизањем.“²¹

Током јула и августа срески начелници су покушали да на многим конференцијама „убеде“ народ да се не бори против окупатора, већ да се безусловно покорава „реду, миру и поретку“ које су наметкули нацисти.

Истовремено са репресалијама врбована је радна снага за Немачку. По свим местима разним средствима пропагирано је за одлазак на рад, а репресалије и општа несигурност погодовали су да се пријави приличан број радника. У јулу је отпутовало на рад у Немачку 11.000 лица.²²

Поред других мера, нацисти су дошли на идеју да устанак у Србији могу спречити убацивањем агената у редове НОП-а и да помоћу њих могу уништити руководство устанка. У том циљу у Србију

¹⁷ Нетачно је у *Хронологији*, стр. 67, да су ово стрељање извршили немачки војници.

¹⁸ „Вести“, Ужице, 1941, бр. 2.

¹⁹ Цитира Ј. Марјановић, н. д, стр. 119.

²⁰ АИРПС, из Недићеве- архиве, нерегистровано.

²¹ АВИИ, НДА, 19-2-15.

²² АВИИ, НДА, 26-1-3.

је допутовао „летећи амбасадор“ Едмунд Везенмајер, али његови напори да се похвата руководство "устанка остали су неуспешни.²³

Упркос терору, устанак је обухватио целу Србију током јула и почетком августа. У свим окрузима формиран су партизански одреди које су сачињавале партизанске чете, из сваког среза по једна. које су убрзо прерасле у батаљоне. Све предузете мере окупатора и квислинга нису могле запласити српски народ и Комунистичку партију, која је покренула масе и ставила се на чело устанка. Због тога је командант Југоистока Фелдмаршал Лист, пролазећи кроз Србију на конференцију у Нишу 21. и Београду 22. и 23. јула, разматрао проблем устанка са немачким командантима.²⁴

После његовог одласка, о истом проблему расправљали су представници Полиције сигурности и службе безбедности, Више команде 65, Војног и Управног штаба и дошли до закључка да се са расположивим трупама не може успешно водити борба против устанка, него „само уз ангажовање полицијских јединица“. У то време нацистима су од полицијских снага стајале на располагању: Оперативна група полиције сигурности и службе безбедности, Војнообавештајна служба, Тајна војна полиција, војна жандармерија и један полицијски батаљон од три чете.²³ Међутим, полицијске снаге, без обзира на драстичне методе које су примењивале, нису могле много учинити.

Ускоро је стигло наређење Немачке врховне команде, које је прекео фелдмаршал Лист: „да се у случајевима саботаже, смртне казне врше вешањем и да се примењују сва остала средства застрашивања која одговарају навикама становништва“.²⁶

Војноуправни командант, следећи смернице Врховне команде, наредио је 30. јула да Београд плати контрибуцију од десет милиона динара, „као одмазду за терористичка дела извршена у току последњих дана“. Поред тога, наглашено је да се „елементи који су се решили на то да врше разбојничка дела, као и саботаже не могу више научити памети саветом и опоменом, већ једино применом најстроже казне. Овим мерама биће погођени и они делови становништва о чи-

²³ Бенцлер је о томе известио Министарство спољних послова 8. августа: „Aufdeckung Zentralen der Verschwörungsligue aussert schwierig, da nrt Geld ziemlich aussichtlos von Vessenmayer bereits angesetzte gut getarnte kroatischer Helfer bisher ohne greifbare Erfolge.“ АВИИ, Мф.-Б., 2/716. Овај покушај увлачења агената у редове НОП-а запажен је и у ваљевском крају. У извештају ОК Ваљево од 28. VII, између осталог, пише: „Гестапо настоји да врбује по селима конфиденте.“ АИРПС, инв. бр. 21691).

²¹ Упореди: Ернст Висхаупт (виши архивски саветник): Историјски преглед, јуни 1941 — август 1942. (АВИИ, НА, 70-18-11) и белешке и дневник фелдмаршала Листа, АВИИ, НА, 44 X-4-85. Висхаупт о ситуацији у јулу пише: „Виша команда 65 нашла се тако половином јула приморана да и потчињеле дивизије упозна са стањем, пошто су трупе често неправилно схватале ситуацију. Начелно, у борби против банди морало се прићи постављеним задацима са што је могуће јачим батаљонима, пуковима а, према приликама, и са целим дивизијама, ако је могуће и са артиљеријом. Важно је било да се огњишта немира локализују... Само мере при акцијама у планини' источно од -Слатине (предео Бора) и југоисточно од Чачка одговарале су овим директивама.“

²⁵ Извештај Кисела — команданту Југоистока од 23. VII 1941 (АВИИ, Мф.-Л./б — X 300995).

²⁶ Зборник I, 1, 352.

јем су се лојалном држашу окупаторске власти у току минулих месеци могле да увере."²⁷

Мерама одмазде у Србији током јула још више је повећан страх и постојеће неповерење становништва према окупатору. Његово расположење најбоље описује срески начелник из Аранђеловца, у извештају од 27. јула:

„Међу присутнима је завладао страх од власти, како српске тако још више немачке. Испитивањем узрока за ово, сазнао сам од више присутних који су то јавно изразили да ако се настави досадашњим начином рада нарочито немачких власти, онда ће настати још већа паника код народа и склањање по шумама. Ова бојазан долази од дана када се у новинама и путем радија сазнало да су стрељана два грађанина из Аранђеловца, за које је народ из места и околине био уверен да нису чинили никаква акта саботаже ни активно деловали као комунисти. Због тога, без припита и консултовања са среским начелником, догађа се да свако нецисредно позивање од немачких власти изазива у већини случајева бекство."²⁸

Да овакве немилосрдне мере одмазде према српском народу могу довести до умирења Србије, посумњали су и неки немачки представници. Међу првима био је Бенцлер. „Осим тога“, писао је он 1. августа, „побегао је један део мушког становништва у брда из страха од нових немачких репресалија, са чим су комунисти добили неочекиван прилив."²⁹ Бенцлер није био за такве бруталне мере одмазде, али су му биле везане руке, јер је Рибентроп био против сваког предлога којим би се положај Срба учинио сношљивијим. Према Киселовом сећању, Бенцлер је у лето 1941. саставио меморандум, у коме је тражио реалније сагледавање проблема у Србији, рачунајући на могућност да га образложи Рибентропу. Међутим, Рибентроп уопште није хтео о томе да разговара, већ је лаконски одговорио „брините се за то да што је могуће више Срба буде затворено."³⁰

Слично мишљење имао је официр за везу команданта Југоистока: „иако се у Београду отворено не говори о стрељањима Јевреја и комуниста као одмазде за саботаже, ипак су та стрељања оставила дубок утисак. Није сигурно да ли стрељања могу да епрече понављање саботажа."³¹ И он се слаже са Бенцлером да би репресалије корисно могле послужити устаничким групама у подизању народа на борбу против окупатора.

²⁷ Зборндас I, 2, 319—320.

²⁸ АВИИ, НДА 19-3-1.

²⁹ Бенцлеров извештај од 1. VIII 1941, Bon, PA. AA. Band 3. У извештају Министарству иностраних послова од 8. VIII Бенцлер је писао: „Sühnemassnahmen nur bedingt wirksam da meist Unchuldige davon betroffen. Empfehle daher... in Übereinstimmung mit militärbefehlshaber Serbien Verstärkung deutscher Pih-zeikräfte. Осим тога, улагани су напори да се интензивира делатност реорганизоване српске жандармерије. Венцлер је сматрао да треба привремено обуставити започету акцију против Срба националиста, и да их тек после угушења комунистичког устанка треба масовно похапсити и послати у сигурне области. АВИИ, Мф.-Л., X, 300988.

³⁰ Поменута Киселова изјава АВИИ, НА, 27-5-10/42.

³¹ Извештај официра за везу врховном команданту Југоистока од 31. VII 1941, АВИИ, НА, 41 Б-5/1-241-243.

Бенцлер је покушао да предложи политичко решење проблема устанка: „можемо да бирамо: или борити се против немира сопственим трупима и сопственом полицијом — што, према досадашњем искуству, а с обзиром на недовољан број посадних трупа, обећава мало успеха и политички није паметно, јер бисмо у том случају били принуђени сами да вршимо стрељања као репресалије, чиме бисмо помогли комунистима да против нас изазову и мирно српско становништво, или појачати наоружање српске жандармерије, опуномоћити српску комесарску владу да установи свој сопствени преки суд и тиме против-акције представити као чисто унутрашњу српску ствар.”¹²

Углавном, у току окупације нацисти су се колебали између ова два решења. Покушали су најпре да придобију одређене групе и слојеве српског становништва, како би их искористили да они неутралишу устанак. Међутим, кад се показало да су те снаге немоћне да то остваре, нацисти су применили најбруталније мере репресалија.

Почетком августа, на молбу команданта Југоистока, тражено је повећање за посадне групе у Србији додељивањем нових батаљона трећепозиваца. Врховна команда, не схватајући ситуацију у Србији, то је одбила 7. августа и ставила у изглед само појачање 562. батаљона у Београду, тако што ће се у оквиру овог батаљона образовати још 2 чете.³³ Командант Југоистока је самоиницијативно одлучио да команди Више команде за нарочиту употребу 65, поред већ дате оклопне јединице, јачине чете, опремљене возилима из плена, потчини још и 220. противтенковски дивизион 164. дивизије.³⁴

Војноуправни командант Србије, схвативши да је нацистима опстанак у Србији угрожен, затражио је једну дивизију,³⁵ а истовремено је, 11. августа, наредио команданту Више команде за нарочиту употребу 65 да „одмах приступи борби против терористичких банди”. По његовом схватању, ова борба захтева: муњевиту употребу ^{ОРУЖ}Ја и брзо опкољавање и прочешљавање салаша, насеља, шумских парцела и кукурузних поља. У ту сврху, при сваком батаљону формирано је потерно одељење јачине 30—50 људи, које се кретало на камионима и дејствовало са лаким и тешким митраљезима и другим наоружањем.³⁶

Нацисти су током августа поштрили мере одмазде, тако да је тог месеца стрељано или јавно обешено преко 1.000 талаца, а њихове куће су спаљене.³⁷ У томе су им активно помагали квислинзи, који су почетком августа донели уредбу о преким судовима оружане силе, која је допуњена три месеца касније.³⁸

Као посебан метод застрашивања, у складу са Листовим наређењем, нацисти су завели јавно вешање већ убијених талаца. Тако су

³² Цитира Ј. Марјановић, н. д, 125.

³³ Исто.

³⁴ Са њим је крајем августа стигао и 3. батаљон 433. пешадијског пука. *Хронологија*, 72.

³⁵ Бенцлер — МИП-у АВИИ, Мф.-Л./6,7X 300998.

³⁶ Висхаупт, АВИИ, НА, 70-18-14.

³⁷ Исто, 18.

³⁸ „Службене новине” од 9. IX 1941.

17. августа у Београду на Теразијама обесили пет,³⁹ 18. у Злакуси код Ужица осамнаест, 21. у Крагујевцу два и у Шапцу десет талаца.⁴⁰

Од злочина извршених у августу свакако су најтежи они које су фашисти починили 15. августа у селу Скела код Обреновца и 20. у ма-чванском селу Прњавору. У Скели је због губитка једног официра и три подофицира стрелано 65 талаца.⁴¹ Како у селу нису похватили довољно талаца, довели су 50 из концентрационог логора Бањица. Да би ефекат застрашивања био што јачи, ова мера је објављена преко радија, новина и путем плаката.⁴² У Прњавору је, због губитка једног официра и немачког шофера на путу Шабож—Јошумица, стрелано 140 сељака из Прњавора и Липолиста.⁴³

Казнена експедиција из Зајечара опљачкала је и спалила 20. августа већи број домова и ухапсила десетину лица у селу Бруснику, а 23. августа немачки војници су убили на улицама Београда једног радника и студента.⁴⁴

По селима и градовима заведен је полицијски час од 19 увече до 5 изјутра. Свака кућа морала је имати на спољним вратима листу станара. У Многим селима забрањен је излазак из села, на пример, у неточној Србији, где су се чобани из појата морали преселити у село.⁴⁵

Током августа нацисти нису пропустили да употребе и друге врсте притиска ради застрашивања народа. Почетком августа, у сарадњи са хвислинзима, саставили су један апел српском народу, у коме су осуђивали устанике и позивали на поштовање „реда и мира“. Затим су принудили најистакнутије представнике српске интелигенције да потпишу овај апел. И поред претњи, извесни културни и јавни радници одбили су да то потпишу.⁴⁶

Страх и немоћ окупатора огледали су се у наређењу немачке команде, у Тополи од 16. августа 1941. године:

„1. Лево и десно од пута Топола — Бања, Аранђеловац, Даросава, Лазаревац имају се одмах уклонити кукурузи с њива и све растиње, а воћњаке, винограде и шуме поткресати тако да не могу служити ни за какве заклоне и скривања;

³⁹ Зборник I, 1, 370.

⁴⁰ Опширније: С. Филиповић, н. д, 40—42.

⁴¹ У борби са партизанима погинуо је командир 3. чете 64. полицијског батаљона, један наредник, а 2 су нестала. АВИИ, НА, 9-18-3; Зборник I, 1, 365; Драгослав Илић, *Одмазда*, Београд 1951, 37.

⁴² У саопштењу, које је изашло после овог злочина, између осталог, пише: „Утврђено је да су ови становници могли сасвим неопажено да обавесте немачка војна возила о припреманом атентату. Они ту могућност нису искористили... Село Скела је спаљивањем сравнено са земљом... Они мушкарци из села чије је саучесништво утврђено стрелани су. 50 комуниста обешено је на лицу места.“ Опширније о том злочину: АИРПС, Хроника Скеле, стр. 16—19.

⁴³ Зборник I, 2, 70. На згради основне школе пред којом су извршена стрељања на плочи се налазе 104 имена. Касније, проучавајући овај злочин, Станоје Филиповић је овај списак употпунио до 140. Опширно о овом стрељању: С. Филиповић, н. д, 31—37.

⁴⁴ АВИИ, НА, 27-8/5.

⁴⁵ АИРПС, Хроника села Мали Извор, стр. 55.

⁴⁶ Апел је објављен у „Новом времену“ од 13. VIII 1941. Одбили су да га потпишу: Иво Андрић, Исидора Секулић, Милош Ђурић, Миливоје Костић и др. О томе опширније: Ј. Марјановић, н. д, 173.

2. Бављење и кретање по свим шумама најстроже је забрањено од овог момента. Ко се нађе у шуми или у околини шуме, биће без позива убијен;

3. При приближавању немачког војника или приближавању немачком војнику, свако цивилно лице мора да стане на одстојању и да обе руке подигне увијено, у противном случају биће одмах убијено. За Аранђеловац се прописује да свако цивилно лице у наведеном случају мора скидањем шешира поздравити, а руке држати удаљене од одела;

4. Ако буде пуцано на немачког војника, без обзира на то да ли је погођен или не, биће одмах стрељано на лицу места 20 српских грађана из свих народних слојева;

5. Ко се у времену од 19 часова увече па до 6 изјутра нађе изван куће, биће без позива убијен."⁴⁷

Сличне мере примењиване су и у другим местима Србије. Нацисти су били збуњени све већом ширином устанка. „Нервоза немачког војног руководства је расла“, прича Кисел, „јер су све велике војне акције остале без успеха. Трупа је према школованом непријателју ударала увек у празно. Последње средство онда су биле мере одмазде."⁴⁸

Неповољну ситуацију по окупаторе још више је отежавао огроган прилив избеглица: из Независне Државе Хрватске преко 100.000, Бачке 37.000, Македоније и Косова 20.000 и неколико хиљада из Словеније. Само у моравској бановини било је 70.090 избеглица.

Током лета у Београд је просечно пристизало 180 избеглица дневно, а у јесен још више, на пример:

17. септембра — 378

18. септембра — 145

19. септембра — 117

20. септембра — 89

21. септембра — 21

22. септембра — 199

23. септембра — 160

Ову масу избеглица требало је прихватити и сместити, јер је била без игде ичега. Нацисти су сматрали да се устаници регрутују углавном из редова избеглица, па је војноуправни командант Србије Данкелман, половином септембра, привремено забранио њихово прихватање у Србији.⁴⁹

Решења за ситуацију у којој се нашао окупатор тражена су на разним странама. Начелник Листовог штаба Ферч позвао је, 22. августа у Кофизу (Грчка), начелника Штаба војног заповедника Србије и опуномоћеног генерала у НДХ да се договоре о методама вођења борбе против устаника.⁵⁰ Лист, при повратку из Беча, 23. августа,

⁴⁷ АВИИ, НДА, 19-4-26.

⁴⁸ Киселова изјава, АВИИ, НА, 27-5-10/27. Кисел је, приликом саслушања У истражном затвору, покушао да докаже како су он и његов шеф Турнер били против мера одмазде. Наводно, он је интервенисао код обојице начелника штабова (Гравенхорста и Кевиса) да оставе становништво на миру, што је нетачно, јер из докумената које су они написали произлази да су они били ватрени поборници свих мера одмазде.

⁴⁹ Висхаупт, АВИИ, НА, 70-18/1-17.

⁵⁰ Исто, 15.

задржао се у Београду и поново конферисао о ситуацији у Србији, оценивши је као „озбиљну“, али је нагласио да се решења морају тражити у оквиру расположивих снага, јер Врховна команда не може послати помоћ у људству и материјалу.⁵¹ Из овог разговора Данкелман је извукао закључак да је једини излаз у политичком решењу, за шта су се залагали пуковник Кевиш, Беццлер и Нојхаузен. Наиме, да се што шири круг српског становништва окупи на сарадњу и да се од комуниста одвоје четници. На Ахимовићев предлог, а уз подршку Химлера и Хајдриха, већ су били у току преговори са Миланом Недићем, бившим армијским генералом, који није био депортован у заробљеништво, него је држан у резерви, и који је био познат као пријатељ Немачке и противник комуниста.

После кратких преговора, 29. августа образована је Недићева влада и стављено јој је у задатак да окупи све снаге које су вољне да сарађују са окупатором, и да помоћу њих сузбије устанак. По Киселовом мишљењу, ова влада је формирана на Данкелманов ризик уз Химлерову сагласност, а без знања Хитлера, Рибентропа и ОКВ, јер се рачунало на то да ће они одбити овај предлог. Кисел сматра „да се он (Данкелман) изложио великом ризику, прво, што није известио претпостављене; друго, што је признао једну ефективну владу а да није“ придобио опуномоћеника спољних послова; треће, учинио је Недићу уступке које није могао одржати”.⁵²

Према договору са војноуправним командантом, Недићу је дозвољено да појача српску жандармерију до 5.000 људи, а уз то је могао да формира помоћну борбену снагу од месног становништва, разуме се, у ограниченом броју и под немачким надзором. За индустријска предузећа организована је посебна индустријска заштита од 250 фолксдојчера.⁵³

Недићева влада се уклопила у постојећи окупациони систем и подупирала је свим средствима политику терора и злочина према народу из кога су потекли њени чланови. Она је 9. септембра објавила Уредбу „О преким судовима оружане силе“, која је донета још почетком августа.⁵⁴ Према тој уредби преки суд је могао изрицати само смртну казну. Против пресуде овог суда није било никаквог правног лека. Политика терора према сопственом народу убрзо је демаскирала Недићеву владу, која је носила име, ништа мање него „влада народног спаса“. Осим тога, квислиншке власти су забраниле настањивање нових лица у Београду, а сви они који су „без разлога“ дошли у Београд после 1. маја 1941. морали су напустити град. У оваквој политици према становништву издајнике су подржавали листови, У првом реду „Ново време“, преко којих су разна пискарала захтевала поштрење терора и одмазди.

Осим Недића придобијени су и четници Косте Пећанца. Међутим, све те снаге нису биле довољне да се супротставе народноослободилачком покрету, који се активно развијао, нарочито у западној Србији. Мачви и Шумадији, чије су снаге Немци процењивали на 30.000.

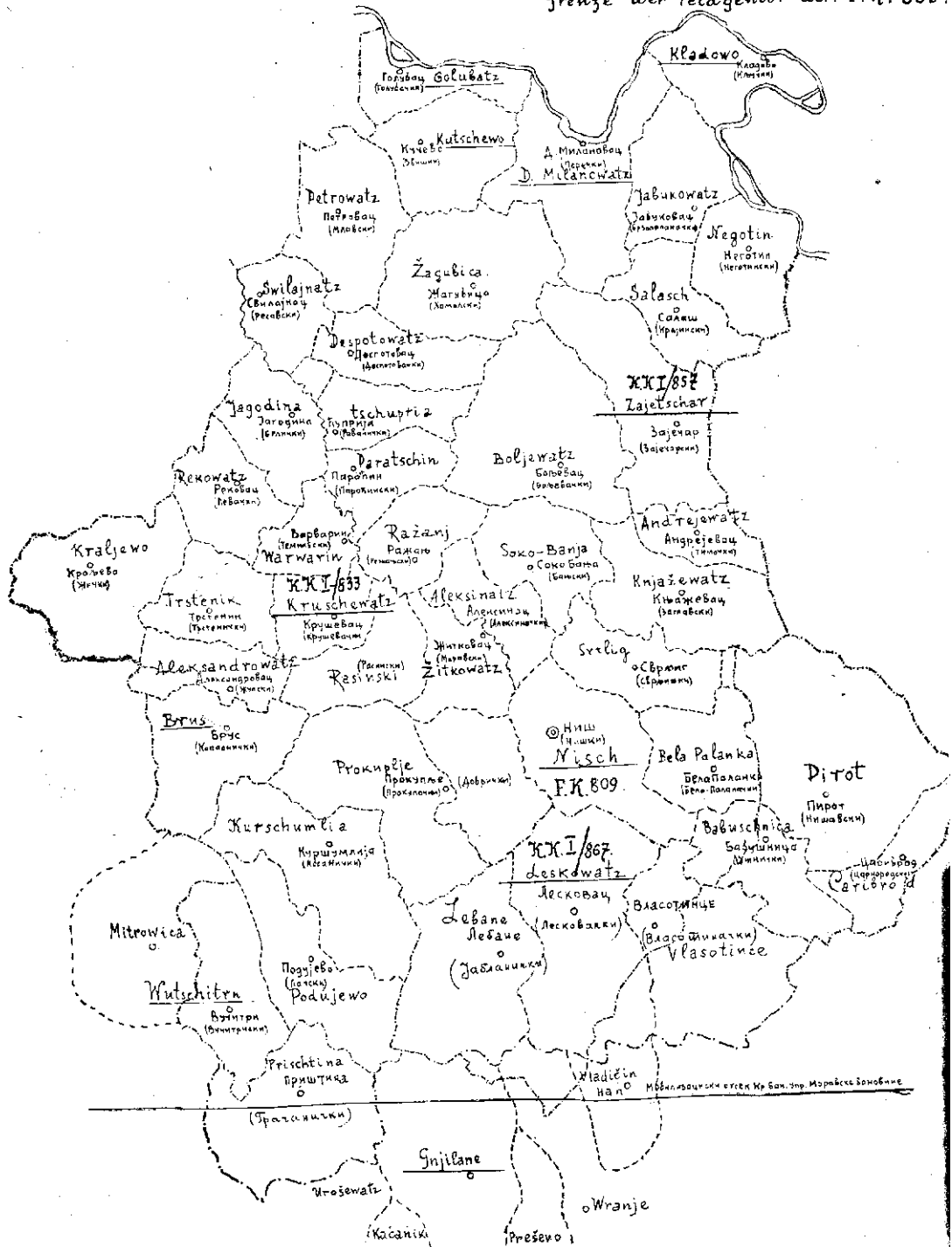
⁵¹ Листове белешке, АВИИ, 44 X-4-87.

⁵² Киселова изјава, АВИИ, НА, 27-5-10/26.

^f Висхаупт, АВИИ, НА, 70-18/1-19.

³⁴ Види напомену 38.

Grenze der Kreiskommandanturen
Grenze der Feldgend. der F.K. 809.

Територија фелдкомандантуре 809 у Нишу (Немачка карта из септембра 1941. године)

Излазе из постојеће ситуације тражили су на све стране. Почетком септембра, у Штабу војноуправног команданта, који се налазио у згради Народне скупштине, почели су преговори између војноуправног команданта Србије Данкелмана (који је дошао до уверења да Недић није у стању да угушиустанак), италијанске делегације и Недићеве владе о могућности доласка Италијана и преузимања одржавања реда у Србији помоћу италијанских трупа. У том случају, немачке снаге би се повукле, с изузетком Врховне војне управе. Немци су инсистирали на споразуму, док су Италијани оклевали указујући на тешкоће, а Недић се залагао за то да остану немачке трупе, с мотивацијом да нико други не би био у стању да одржи ред.^{54a} „Нама је данас мир на Балкану више потребан него икада“, писало је у једном немачком документу из тог времена, „и ми ћемо га постићи и по цену највећих жртава, пошто догађаји у Југославији веома рђаво утичу на околне балканске земље.“⁵³

Хитлер и његови сарадници нису могли да схвате тешку ситуацију немачких снага, па су пребацивали немачким окупационим властима у Београду да су неспособне кад не могу скинути са дневног реда „једно тако мало и безначајно питање као што су нереди у Србији“, док се на другим фронтovima много брже и лакше решавају крупнија питања. Међутим, ускоро су увидели да су били у заблуди па су послали дуго тражена појачања.

Током септембра и даље су спровођене репресалије без обзира на постојање Недићеве владе, која је постала обичан слуга окупатора. Од 1. до 3. септембра у Београду је стрељан 21, а 3. септембра 50 затвореника за убиство немачког поштара. Седмог септембра ухапшено је 17 талаца. Неколико дана касније, 13. септембра ухапшен је 61 грађанин, „комунистички вођа и убијен комуниста при дељењу платката“.⁵⁶ Три дана касније, стрељано је 90 талаца због напада на немачке војнике на железничкој станици Топчидер.⁵⁷ Сутрадан су немачке власти стрељале још 200 талаца.⁵⁸ Међу њима су се налазили Серво Михаљ, Љубисав Велебит, Драгутин Ленарт, Марија Пајић и 49 затвореника са Бањице. На Чукарици је 19. септембра ухапшено 42 таоца и 300 Цигана. Приликом рације 27/ септембра ухапшено је 122, а истог дана стрељано је 150 талаца због атентата на немачког војника. Међу њима се налазило 39 затвореника са Бањице. Истог дана у Великом Мокром Лугу пронађено је склониште за изразу исправа и ухапшени су једна студенткиња и један мушкарац.⁵⁹

У унутрашњости Србије извршени су следећи злочини: у ноћи између 2. и 3. септембра, у близини Београда стрељано је 26, 3. септембра код Богатића — 20, 5. септембра на путу код Свилајнца — пет талаца. Истовремено, недалеко од Параћина спаљене су 54 куће.⁶⁰ У Бољевац је 13. септембра доведено и стрељано 20 талаца из Злота

^{54a} АВИИ, НДА, 1-2-24.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ АВИИ, 44 X-6/1-132.

⁵⁷ АВИИ, НА, 2А-13-2.

⁵⁸ Саслушање Данкелмана 23. VI 1947, АВИИ, НА, 27-8/5.

⁵⁸ АВИИ, 44 X-6/1-142.

⁶⁰ Види напомену 53.

и Подгорца.⁸¹ Код Лозовика је 15. септембра стрељано 50 сељака, који су разносили намирнице са воза, а код Лознице 50 талаца. У Ужицу, 16. септембра обешена су четири заробљена партизана, а 17. септембра стрељано је 165 затвореника. У Чачку је 21. септембра обешено 12 талаца због напада на воз између Ужица и Чачка.⁶² Двадесет трећег септембра артиљеријом је спаљено село Шалудовац, за које се веровало да скрива партизана,⁶³ Недалеко од Ваљева, у селу Котарци, 25. септембра стрељано је 47, а обешено пет сељака.⁸⁴ После неуспелог напада Расинског партизанског одреда и четника Драгутина Кесеровића на Крушевац, 23. септембра стрељано је око 90 грађана и спаљено 30 домова. Такође и у околним селима Паруновцу и Дедини попаљено је око 40 кућа.⁶⁵ У Градишту су истог дана обешена 23 лица. Неколико дана касније у Ђуприји, 30. септембра, стрељана су 34 партизана.⁽¹⁶⁾

Истовремено је и принудно врбована радна снага за Немачку. Почетком августа Нојхаузен је обавестио војноуправног команданта Србије Данкелмана да је у Немачку већ послао 17.000 радника,⁶⁷ што је износило 25% од планираног броја за 1941. Касније је издато још око 2.500 пасоша,⁶⁸ тако да је септембра у Немачкој већ било преко 20.000 радника из Србије.

МАСОВНО УНИШТАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА

ПРИПРЕМЕ

Немачки окупатор у Србији нашао се у веома тешкој ситуацији када су у септембру партизанске снаге, које су у своје редове окупиле око 14.000 бораца, почеле са свих страна да стежу обруч око окупаторских и квислиншких јединица.

Оцењујући ситуацију, представници окупатора нису били јединствени. Команда Југоистока и Виша команда за нарочиту употребу 65 нису биле убеђене да ће се формирањем Недићеве владе решити питање устанка у Србији. Међутим, војноуправни командант Србије Данкелман био је оптимиста у том погледу. Истог мишљења био је и изасланик спољних послова Бенцлер.

Због тешког положаја у коме су се нашле окупаторске оружане снаге, командант Југоистока, фелдмаршал Лист одлучио је септембра да у Србију пошаље ојачани 125. пешадијски пук и једнола артиљеријско одељење 164. пешадијске дивизије. Истог дана наредио је Вишој команди 65:

„У устаничкој области око Крупња мора се што пре успоставити ред сопственим снагама. Какве су мере предузете? Поступити нај-

⁰¹ АИРПС, Хроника Бољевца, 96.

⁶² Зборник I, 1, 424.

⁶³ Исто, НДА, 28-2-15.

⁶⁴ Исто, НА, 9-18-3.

⁶⁵ Исто, НДА, 1-2-14.

⁶⁶ Исто, НА, 2А-13-13.

⁶⁷ АВИИ, Мф.-В., Т-501, Р-266, С. 1108.

⁶⁸ АВИИ, НДА, 20А-4-31.

оштрије. Безобзирна примена оружја, никад преговори. Јединствено руководство операције" (један командант).

Устаници морају безусловно осетити надмоћност немачких трупа и оштрину њихова оружја. Не употребљавати сувише слабе снаге. Неуспеси се морају избећи, јер се не могу трпети. Сменити неспособне команданте, а по потреби, позвати их на одговорност."¹

Чини се да овр наређење није било довољно; зато је Лист 5. септембра издао ново наређење за угушеше устаничког покрета у Србији. У њему се, поред војнотактичких мера, указује и на неке које се односе на цивилно становништво:

„ . . . е) Појачати притисак на становништво у крајевима који трпе устанике, да би се становништво придобило, с тим да пријављује појаву банди немачким службеним установама, или, пак, да садејствује ири уништавању побуњеничких жаришта;

ф) безобзирне и неодложне мере против устаника, њихових помагача и сродника (вешање, паљење њихових насеља, повећање броја таласа, депортације родбине у концентрационе логоре итд."²

Лист у овој наредби захтева да се обезбеде најважније саобраћајнице Београд, Ђердап и рудници, као што је Бор.

Из Србије су свакодневно стизали неповољни извештаји по окупаторске снаге. Такве извештаје почели су да шаљу и Бенцлер и Данкелман. Из њихове садржине недвосмислено је произлазило да постојеће снаге нису довољне и да су нужна појачања. Све је то утврдило уверење у Листу да треба још једном да се обрати Врховној команди за помоћ.

Најпре је, 11. септембра, упутио у Берлин начелника Штаба, генерал-мајора Ферча, са задатком да укаже Врховној команди оружаних снага на „ограничену употребну способност дивизија 15. таласа, на њихов недовољан људски и материјални састав, недовољну обуку и руководство",³ и да замоли Врховну команду да упути у Србију једну способну ударну групу са фронта у јачини најмање једне дивизије, поред већ предложених оклопних снага.

Два дана касније Лист се телеграмом обратио Врховној команди са предлогом да командовање у Србији буде у рукама једне личности и да јој се преда „целокупна извршна власт, укључујући у то право заповедања трупама које буду ангажоване". Он је ово образложио тиме што је дотадашња организација командовања била предвиђена за мирне услове и што никако не одговара борбеним условима какви су настали у септембру. Као нарочито погодну личност за овај положај Лист је предложио генерала пешадије Бемеа, „који је истовремено и одличан познавалац прилика на Балкану . . . Стога сам присиљен", писао је даље Лист, „иако сам свестан опште ситуације, да

¹ Зборник I, 1, 389.

Исто, I, 1, 390-1. Адвокат Латернсер, служећи се свим правним махинацијама при одбрани фелдмаршала Листа у процесу пред Америчким судом У Ниρνбергу крајем 1947. и почетком 1948, покушао је да докаже да је ово прва Листова заповест којом наређује репресалије према цивилном становништву, али да је репресалије унео само као могућност и да не наређује да се оне изричито примењују (Verteidigung deutscher Soldaten, Bonn, 1950, 215).

³ Висхаупт, 28.

предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне оперативне дивизије појачане тенковима."⁴

Хитлер је у септембру схватио озбиљност ситуације у Србији и изашао у сусрет Листовим захтевима тиме што му је 16. септембра наредио да угуши устанак:⁵

„1. Стављам у дужност заповеднику оружане силе на Југоистоку генерал-фелдмаршалу Листу да угуши устанички покрет у простору Југоистока.

Пре свега, у српској области осигурати саобраћајне линије и објекте важне за немачку ратну привреду, а потом најоштријим мерама за дуже време успоставити поредак . . .

2. За све време спровођења ових задатака стављају се све војне јединице, које се налазе у крајевима устанка и оне које ће се накнадно довести, под команду командујућег генерала 18. армијског корпуса генерала пешадије Бемеа. Једино он има целокупну власт у крајевима устанка у духу упутства заповедника оружане силе на Југоистоку ..."

Као појачање „Врховна команда војске упутиће на српску територију, сем постојећих посадних трупа, најпре једну пешадијску дивизију, оклопне жељезничке возове и трофејне тенкове, а извршиће припреме за довођење, у случају потребе, још једне дивизије чим таква једна буде слободна на Источном фронту".⁶

У духу ове Хитлерове заповести, начелник Врховне команде Кајтел је истог дана прецизирао шта све треба предузети против устаника у окупираним земљама, и између осталог: „да би се немири угушили у зачетку, морају се при првој појави устаника без одлагања применити најоштрије мере да се на тај начин силом спроведе ауторитет окупационе силе и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечји живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепашћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило да одговара смртна казна 50 до 100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат."⁷

Кајтел је 28. септембра ове одредбе допунио новим наређењем, у коме је нагласио: „да сваки војни командант стално располаже извесним бројем националистичких, демократско-грађанских и комунистичких талаца различите политичке оријентације. Према политичкој припадности почиоца дела из одговарајуће групе талаца ће се вршити стрелчања."⁸

Ова наређења постала су основне смернице, којих су се у борби против устаника држале немачке, војне, управне и полицијске власти у Србији.

⁴ Зборник I, 1, 422—3.

⁵ Телеграм да ће добити појачање стигао је у Атину 14. септембра са следећом садржином: „Врховна команда оружане силе привешће заповеднику оружане силе за Југоисток за угушење немира у Србији једну пешадијску дивизију из Француске", била је то 342. пешадијска дивизија. (Висхаупт, 37).

⁶ Зборник I, 1, 427-8.

⁷ Зборник I, 1, 432.

⁸ АВИИ, НА, 41 Б-8/1-350.

За команданта свих оружаних снага које ће учествовати у угушењу устанка Хитлер је, као што је већ поменуто, одредио предложеног генерала Бемеа, који је био пореклом Аустријанац. Он је одређен за „јединог носиоца целокупне...ДЈиет⁹Сво^ПоложаЈ "БШЕ је искористио за немилосрдан обрачун са становништвом окупиране Србије. Кајтелова наређења давала су му за то широка овлашћења. Беме је стигао у Београд 19. септембра и одмах је почео са припремама за уништење устанка у Подрињу.

Ова оријентација на „чишћење" троугла између Дрине и Саве изгледа да је разрађена још у Штабу врховног команданта Југоистока.¹⁰

Одмах по Бемеовом доласку, Турнер му је 21. септембра упутио реферат са низом савета шта би требало тренутно предузети против устаника у Србији. Између осталог, изнео је неке предлоге у вези са припремама офанзиве у Подрињу:

„Што се тиче саме акције чишћења, сматрам, пошто је углед оружане силе претрпео знатне штете услед неуспеха код Крупња, Лознице и ту скоро код Ужица — да је већ из разлога престижа потребно да се крајњом безобзирношћу поступи бар на једном одређеном месту како би се овим примером застрашили остали делови Србије. Моје је лично мишљење да би требало извршити потпуну евакуацију у простору западно од Шапца у луку између Саве и Дрине . . . Према томе, казну мора искуеити целокупно становништво, а не само мушкарци . . . Ова акција, на изглед свирепа, једино јамчи, по мом уверењу, да ће створити страх и трепет у земљи и да ће због забринутости да и њихова родбина не прође исто тако, осветити масу оних који су насилно отерани у устанике, као и њихове сараднике."¹¹

Беме је прихватио Турнерове сугестије и истог дана издао заповест „За чишћење подручја у луку Саве". У уводном делу овог наређења понављају се Турнерове оцене, а онда се категорички наређује:

„Непријатељски отпор се мора безусловно сломити.

Сва лица која учествују у борби ма у ком виду треба сматрати за герилце и као такве третирати.

⁹ Према Висхаупту, војни заповедник Србије генерал Данкелман и командант Више команде за нарочиту употребу 65 генерал Бадер нису-С6" "Слагали, па је било нужно да дође треће лице од ауторитета, коме ће обојица бити потчињени. Док је Данкелман имао пуно поверења у Недића и четничке одреде Косте Пећанца, Бадер је био скептик (Висхаупт, 30—31).

¹⁰ Турнер је у својству заменика заповедника Србије био на реферисању код Листа у Екали 16. септембра, где му је поднео извештај о ситуацији у Србији (АВИИ, 44 X-4/1-90). Сутрадан је Лист примио Бемеа. О том разговору Лист је на суђењу у Нирнбергу рекао да му је Беме уопштено говорио како да употреби војне снаге против устаника и да је тада изнео идеју о чишћењу једног места на рубу устаничке области, чему се Лист, тобож, успротивио (АВИИ, НА, 41 Ф-4/3187). Међутим, није досада објашњено ко је први дошао на идеју за ову операцију у луку Саве. По свој прилици, Лист се добро не сећа, јер је Бадер још 18. септембра, дакле, пре него што је Беме стигао у Србију, издао наређење за чишћење лука Саве западно од Шапца и за опкољаваше планине Цер. Текст те наредбе идентичан је са Бемеовом од 25. септембра, с тим што је Бемеова знатно прецизнија. *Зборник* I, 1, 439.

¹¹ *Зборник* I, 1, 447.

Треба спалити сва насеља из којих се или из чије се околине пуца на немачке трупе, или у чијој се близини буде нашло оружје и муниција.

Све мушко становништво од 15 до 60 година похватати и за први мах упутити у сабирне логоре за заробљенике, које ће уредити дивизија. Они ће се доцније употребити по одседима за радове, нарочито за сечење кукуруза по пољима дуж друмова, као и за прикупљање летине.

Целокупно женско становништво од првог дана користити за исте радове или присилити на друге радове.

По нарочитом наређењу треба заробљенике отпрати у специјалне концентрационе логоре северно од Саве, које ће устројити заповедник Србије: женско становништво потиснути према југу на Цер, а села и салаше спалити, чувајући при томе прикупљену жетву."¹³

Изгледа да нису била довољна претходна наређења, па је Беме 25. септембра издао још једно, у коме се првенствено обраћа командантима: „Ако овде не поступимо свима средствима и с највећом безобзирношћу, наши ће се губици пењати до неизмерености.

Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена . . . За целу Србију треба створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.

Сваки онај који благо поступа, греша о животе својих другова. Он ће бити позван на одговорност без обзира на личност и стављен под ратни суд."¹³

Припадници немачких оружаних снага стриктно су се придржавали Бемеових наређења, па су према становништву Подриња поступали крајње сурово, палили су куће, стрељали мирне грађане у њиховим кућама, силовали жене и бомбардовали насеља.

НАЈМАСОВНИЈИ ЗЛОЧИНИ

У међувремену, док је Беме издавао заповести о предстојећем „чишћењу" у луку Саве, стигло је очекивано појачање — 342. пешадијска дивизија из Француске, која се искрцала на простору Срема; непосредно у близини територије на којој је требало да дејствује. Одмах по њеном доласку, командујући генерал Беме јој је 23. септембра наредио да отпочне са борбеним дејствима на Шабац. Задатак је био да се покупе сви мушкарци од 14 до 70 године.¹⁴

Акција дивизије била је брза и успешна. Само за један дан, 24. септембра, ухапсила је 4.000 лица.¹⁵

Поменута јединица је скоро три дана хапсила, стрељала и на разне начине малтретирали становништво Шапца.

Већ првог дана су сви похапшени сакупљени на вашаришту Михаиловац. Њима је прикључено неколико стотина Јевреја из логора

¹² Зборник I, 1, 451.

¹³ Исто, 456.

¹⁴ Исто, 454.

¹⁵ Исто, 460.

на Сави. Одатле су сви потерани преко савског моста, где су их дочекале усташе и почеле да батинају. Ноћ су провели на ледини покрај Саве. Ту су остали 25. септембра, а 26. је отпочео познати „крвави марш“ око 5.000 Шапчана, у колони по пет, до села Јарка у Срему.¹⁶

Током целог адарша, који је трајао око четири часа, ухапшени су били изложени различитим мучењима, а сваки који је заостао убијен је. Према налазу Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, на том путу уништено је око 150 грађана Шапца и околине.¹⁷

На пољани Јарка импровизиран је логор. Пољана је ограђена жицом и није имала никакве зграде изузев осматрачница на угловима. ТУ су похапшени остали до 30. септембра, недовољно снабдевени храном и водом. Тада су сви враћени у Шабац и смештени у празне касарне, које су претворене у концентрациони логор.

У логору су сељаке разврстали по селима. Још 30. септембра нацисти су извели групу од 200 сељака из Причиновића, Слеччевића и Штитара, само су најбогатије пустили, а остале су стрељали.¹⁸

После пустошења у Шапцу, 28. септембра, припадници 342. дивизије кренули су у разним правцима кроз Мачву да сатру све на шта наиђу. До краја септембра - избшта су на падине Цера. За три дана поново су окупирали Мачву. До 10. октобра већ су били у долини Јадра, где су вођене жестоке борбе.¹⁹

Иза себе су оставили пустош. Стрељали су сваког на кога су наишли по кућама, њивама, где се ко затекао без обзира на то да ли је учествовао у борби или не. За тих петнаест дана, према једном извештају, немачки војници су успели да у борби униште 88 партизана, да стрељају 1.127 талаца, да ухапсе 17.420 лица, да опљачкају 1.205 говеда, 1.861 овцу и 940 свиња.²⁰

После ових страховитих злочина, Беме је 12. октобра наредио 342. дивизији да изврши „чишћење“ Цера и Иверка. Командант дивизије Хингхофер је 13. октобра пренео потчињенима поменуто наређење и при том издао „Упутства за борбу“, у којима је писао:

„Све униформисане, затим све грађане затечене у међупростору на терену, који могу бити устаници, треба стрељати.

Мушко становништво из насељених места треба опремити преко Љешнице, односно Варне ка Шапцу.

Насељена места јужно до планине Цера треба спалити за одмазду ...

Оне који се нађу без легитимације упутити у Шабац у концентрациони логор.“

За Крупањ је речено да га „треба опколити, што се тамо нађе стрељати, а место спалити“.²¹

^ Глиша Бабовић, Дневник, „Глас Подриња“ од 24. V 1962.

¹ „Саопштења“, бр. 34-53 о злочинима окупатора и њихових помагача, Јзеоград, 1945, стр. 403—416. У почетку су Немци мислили да овде изграде концентрациони логор, али су после неколико дана одустали, јер је требало градити ново згрздо,

19 ^{Бабовић, н. д.} „Глас Подриња“ од 2. VIII 1962.
Станоје Филиповић, *Логори у Шапцу*, Нови Сад, 1967, 17.

Зборник I, 1, 492.

²¹ Исто, I, 1, 531-2.

Највећи број насељених места је спаљен, а није било села из кога није био неко стрељан или ухапшен. Дивизија је за месец дана успела да поново освоји Подриње и продре у Ваљево. Она је до 20. октобра ухапсила 22.000 грађана и стрпала их у шабачки логор. За испитивање затвореника нацисти су одредили једну групу, састављену од чланова Гестапоа и Специјалне полиције, која је требало да одлучи кога треба пустити, а кога стрељати. Ова група почела је са радом 6. октобра.²²

За непун месец дана 342. дивизија стрељала је у Подрињу 3.631 лице (58 из Шапца, 294 у Поцерини, 1.142 у Мачви, 68 у Посаво-Тамнави, 1.951 у Јадру, 80 у Рађевини и 30 у Азбуковици).²³ Ова казнена експедиција стрељала је не само мушкарце и жене него и старце и децу. Тако је, на пример, у селу Цикоти од 301 стрељаног било 107, а у Коренити 80 деце.²⁴ Истовремено је оштећено 11.555 лица (паљевином кућа, плачком, бомбардовањем, силовањем, рањавањем итд.).

Упркос овим страховитим одмаздама у Подрињу, устанак се стабилизовао у западној Србији, где је постојала компактна слободна територија са центром у Ужицу, а низ јачих упоришта непријатеља, као што су Краљево и Ваљево, био је опседнут. Казнени поход кроз Подриње није довео до потпуног успеха, што је констатовао и непосредни командант овог подухвата, командант 342. пешадијске дивизије кšнерал-лајтнант Хингхофер; са сигурношћу се може рећи да је устанички покрет у Мачви, услед пуштања великог броја људи из концентрационог логора, битно олакшан и да ће опет оживети после одласка дивизије на друго подручје".²⁵

Док су војници 342. дивизије пустошили Подриње, Беме је издао нове заповести за масовне злочине у другим крајевима Србије. Због губитка 21 немачког војника 2. октобра код Тополе, наредио је 4. октобра да се „за репресалије и одмазду одмах стреља 100 српских заробљеника за сваког убијеног немачког војника. Умол>ава се шеф Војне управе да одреди 2.100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду (првенствено Јевреји и комунисти) и да се утврди место, време извршења, као и место сахране.

Одељења за стрељање даће 342. дивизија (за шабачки конц. логор) и Корпусни батаљон за везу 449 за београдски конц. логор ..".²⁶

Међутим, касније се испоставило да су губици били већи. Два официра и 20 војника су убијени, 16 нестало и 3 рањено.

²² Исто, I, 1, 544.

²³ Детаљан опис свих злочина у Подрињу са именима жртава: Станоје Филиповић, „Подриње у крви и пламену", *Годишњак Историјског архива*, I, Шабац. 1964, 1—174. Према налазу земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Савезно јавно тужилаштво, нерегистровано.

²⁴ *Подриње*, Шабац 1966, 188.

²⁵ *Зборник*, I, 1, 538.

²⁶ *Зборник*, I, 1, 480-1. У цитираној заповести пише да су немачки војници изгинули између Обреновца и Београда, али се из Фуксовог извештаја, шефа Оперативне групе полиције и службе безбедности Београда, види да је то било код Тополе. У њему се чак прецизно каже да ће 805 Јевреја и Цигана бити узето из логора у Шапцу, а остатак за стрељање из пролазног јеврејског логора у Београду (*Зборник*, I, 1, 498-9). Ово се могло лако утврдити, јер, кад се говори о губицима, помиње се иста јединица, армијски пук за везу, односно 11/521. батаљон.

Стрељање таласа из Београда почело је 9. октобра на простору између Јабуре и Панчева, и не зна се докад је трајало, иако је командант Југоистока фелдмаршал Лист већ 9. октобра обавестио Врховну команду „да је стрељано 2.000 комуниста и Јевреја”.²⁷

* Истовремено, док је Беме издавао заповест о стрељању, командант 717. пешадијске дивизије генерал Хофман доставио је свој план о уништењу партизана на терену који покрива његова дивизија, а пре свега у Горњем Милановцу и Рековцу, у коме предвиђа следеће мере против становништва:

„1. Пропаганда и претња;

2. Паљевина;

3. Хапшење таласа;

4. Хапшење целокупног мушког становништва сем деде и старца.

под 1.

Говорници — пропагатори српске владе прате трупу, обавештавају на пропагандистички начин становништво уз претњу да ће бити примењена заиста најрадикалнија средства (истребљење целих општина);

под 2.

За примену ове мере моли се сагласност за сваки поједини случај;

под 3.

Молим да се за сваку општину посебно утврди број.

под 4.

Пошто стрељање затеклих ненаоружаних људи не изгледа целисходно, предлаже се њихово хапшење . . .”²⁸

Пет дана касније, Хофман је доставио Бемеу опширан план борбе против партизана на целом подручју, у коме, што се тиче цивилног становништва, етоји:

„1. Хватање младих људи који по градовима и селима беспослени лутају (концентрациони логор);

2. Оснивање „радне службе” од стране српске владе и пропаганда која треба да обухвати ситуацију у Русији, Србији и да тренутни локални успеси банди не могу ништа изменити у погледу коначног исхода рата. Од сада ће имати цео српски народ да до краја осети великонемачку моћ. Само од држања свих Срба сад зависи да ли ће постојати у будућности или не.

При понављању дела саботаже, припремити применом драконских мера, истаћи да се цео српски народ сматра саучесником.” Неко је У Бемеовом штабу са стране дописао руком „претња је бесциљна, само дејствовати”.²⁹

Нужно је било изнети овако опширни ставове према цивилном становништву јер је управо његова 717. пешадијска дивизија починила најкрвавије злочине 13. октобра- у Крагујевцу и у Краљеву. Разуме се да су ове злочине омогућиле и одговарајуће наредбе претпостављених, у првом реду командујућег генерала Бемеа. Он је 8. октобра забранио немачким јединицама у Србији да воде било

²⁷ Зборник I, 1, 496. Види у целини објављен извештај поручника Липеа од 13. октобра у фуснотама главе о уништавању Јевреја и Цигана.

²⁸ Зборник I, 1, 486-7.

²⁹ Исто, 505.

какве преговоре са устаницима. Самим тим, није им признао статус ратујуће стране. У наређењу се између осталог, каже:

„Парламентари устаника не уживају заштиту која се мора признати парламентарима регуларних трупа. Преговараче који се појаве пре почетка борбе треба ухватити и осудити као герилце од преког суда. Појаве ли се преговарачи у току или после борбе, на њих одмах отворити ватру.“³⁰

Дан касније издата је уредба „О уношењу жетве“, по којој се берба кукуруза и склањање кукурузовине морају завршити до 25. октобра, у противном, власнику њиве запређено је смрћу и великом контрибуцијом општинама.³¹

Чини се да сва дотадашња Бемеова наређења нису изгледала довољно оштра и прецизна, па је 10. октобра издао нову заповест „О угушивању комунистичког устаничког покрета“, која је разаслата као допуна и објашњење Кајтеловог наређења. У њој је сасвим детаљно прецизирано питање репресалија, а нарочито односпрема таоцима. Поново је наглашено да „брзо и безобзирно угушивање српског устанка представља допринос немачкој коначној победи, што се не сме потцењивати“.

Осим тога „2) муњевитим акцијама треба у свима гарнизонима у Србији најхитније притворити као таоце еве комунисте, све мушкарце на које пада сумња, све Јевреје и изванредан број националистички или демократски настројених становника. Таоцима и народу треба предочити да ће у случају напада на немачке војнике или фолксдојчере таоци бити стрељани.“ Вишој команди 65 и шефу Војне управе наређено је да, почевши од 20. октобра, сваких 10 дана подносе извештај о броју талаца.

„3. Буде ли губитака међу немачким војницима или фолксдојчерима, територијално надлежни команданти све до команданта пука закључно, наредиће одмах стрељање противника према следећим стопама:

а) За сваког убијеног немачког војника или ‚фолксдојчера‘ (мушкарца, жену или дете) 100 заробљеника или талаца.

б) За сваког рањеног немачког војника или ‚фолксдојчера‘ 50 заробљеника или талаца.

Стрељање ће извршити трупе.

По могућству, стрељање треба да изврши јединица која је имала губитке.

У сваком поједином случају претрпљених губитака у дневним извештајима посебно назначити да ли је и у коме обиму је извршена одмазда или кад ће се извршити . . .“³²

У овој заповести већ су предвиђене прве мере да се избришу трагови злочина. „Приликом закопавања стрељаних треба пазити да се тамо не стварају српска светишта.

Стављање крстова на гробове, украшавање истих треба спречити. Зато треба сахрањивања вршити намерно на усамљеним местима.“

³⁰ Исто, I, 1, 490.

³¹ Лист уредаба војног заповедника 10. октобра 1941 (АВИИ, НА 56-1/1).

³² Зборник I, 1, 502-3.

Неколико дана касније, 14. октобра, Беме је посветио посебну наредбу хапшењу „устаничких сродника“. „У току затварања талаци треба хапсити нарочито рођаке устаника. Тиме се најзад прекида веза између рођака и устаника, која служи увелико за преношење вести. Хапшење ових талаци обухвата мушке рођаке од 15 година навише и жене устаника.

Ове рођаке сместити у концентрационе логоре. Мушке сроднике-стрелјати у случају немачких губитака, према одредбама упутства опуномоћеног командујућег генерала од 10. X 1941.“³³

При хватању сродника трупама би помагала Оперативна група-полиције и службе безбедности. На крају, захтевао је од потчињених: „становништво, а нарочито представници општина морају бити присиљени да пријаве оне породице чији су људи отишли у шуме“.

Низом ових наредби Бемеови потчињени ослобођени су сваке одговорности за злочине које ће извршити. У октобру су територијални команданти увелико користили ова наређења па су стрелали око 10.000 талаци. Од тих злочина најмасовнији су били у Крагујевцу и Краљеву.

У Краљеву су на¹сти груписали највећи део војника који су се повукли на¹жица и¹ЧитчкЖ. Они су имали задатак да по сваку цену бране Краљево као важну саобраћајну раскрсницу, затим због фабрике авиона-¹вагона.

Партизанске јединице, које је у прво време представљао Краљевачки одред, почеле су да стежу обру[~]ко Краљева 4. октобра. Нешто касније, Краљевачком одреду придру. "б се Чачански и делови Копаоничког одреда. Окупатор се у граду осећао несигурним и плашио се да радничка класа изнутра не подржи напад устаника на град. Због тога је командант места поручник Мациович наредио још 4. октобра да се похapse радници фабрике авиона. Између осталог, навео је следеће разлоге за хапшење:

„1. Службено је утврђено да један број радника фабрике авиона и фабрике вагона одржавц везу са устаницима;

2. Да је створена једна организација у којој су поједине групе радника из фабрика, које имају задатак да у случају напада споља предузму разарање извесних постројења и објеката;

3. Да су већ одређене посаде авиона, састављене од радника и партизана, које имају задатак да беже са авионима способним за лет а да униште неспособне за лет;

4. Сарадници устаника у фабрици авиона и вагона треба у случају напада на Краљево да ударе с леђа немачким трупама ..“³⁴

Од неколико стотина радника поручник Мациович оставио је само-150 у фабрици авиона, а остали су стражарно слроведени у халу за локомотиве фабрике вагона.³⁵

Неколико дана касније, 10. октобра, затворени су радници фабрике вагона. Са радницима су похапшени службеници и један део

³³ Исто, I 1, 535-6.

³⁴ АВИИ, НА, К-27-7/19-1-8. Из детаљног извештаја о овом хапшењу, који је сачинио анонимни Немац из управе фабрике („Комунист“, 20. X 1966).

³⁵ Коча Јончић, *Стрелјање у Краљеву 1941*, необјављен рукопис, стр. 44. и „Политика“ од 29. X до 9. XI 1961.

руководства, осим „директора.“³⁶ Поред тога, нацисти су по граду похапсили чланове партизанских породица и неке истакнуте антифашисте. Један део тих ухапшених затворили су у судски затвор, а други у испражњену ледару команде места.

Тринаестог октобра сакупљени су и службеници са железнице у Краљево. Од њих 320 задржано је на послу око 60, а остали су затворени.³⁷

Истог дана у штаб 717. дивизије стигло је Бемеово наређење <о одмаздама, а 14. октобра дивизија је наредила пуковима да се мере освете извршавају само по наређењу команданата пукова.³⁸

У ноћи између 14. и 15. октобра извршен је један од најснажнијих напада партизана на Краљево. Губици окупатора били су осетни: 14 мртвих и 10 рањених. И поред нанетих губитака партизани нису успели да заузму Краљево.

Окупатор је одлучио да се освети. Сутрадан су немачки војници извршили масовну рацију по граду, нарочито у оном делу где је становало радништво и сиротиња. Похапсили су све мушкарце од 14. до 60. година на које су наишли.

Истог дана, командант места, поручник Мациович наредио је почетак масовног злочина у Краљево. У наредби је оптужено становништво Краљева за сарадњу с партизанима:

... „изазвана заједничким радом грађанства еа партизанима, којима се даје добровољно могућност да се увуку у куће у граду и да из тих кућа отворе палибу на немачке војнике, изазвана потпомагањем преношења муниције и оружја партизанима од стране грађанства, немачка оружана сила од данас неће више праштати, него ће објављена мера: за једног убијеног немачког војника стрељање 100 Срба од данас бити спроведена. Даје се даље на знање да данашњим даном за народ ових крајева ступа на снагу закон најтежих репресалија, тј. неће бити стрељано само 100 Срба за једног Немца, већ и уништене породице и имовина.

Наредбом команде места, почевши данашњим даном, важи за град Краљево ванредно стање са преким судом.“³⁹

” Није јасно да ли је Мациович издао ову наредбу на своју руку или ју је добио од команданта пука. Судећи по истрази хсца је касније спроведена, има индиција да је то учинио; на свој ризи ^

Поподне 15. октобра почела су стрељања у Краљево, игДб 18. октобра Ј^бијено је 1.736 мушкараца и 19 жена. Пошто су стрељања вршена до 24. октобра, када су стрељани и сви мушкарци избеглице из разних крајева Југославије, који су били смештени на железничкој станици, претпоставља се да укупан број жртава износи око 2.000.⁴⁰

³⁸ Сећање Милана Десанчића, Музеј Краљево, XII/125.

³⁷ Душан Тврдишић, „Повели су нас 13. октобра“, *Краљево октобра 1941* (казивања преживелих), Краљево, 1966, е. 35.

³⁸ *Зборник I, 1, 666.*

³⁹ Музеј, Краљево, инв. бр. XII/2.

⁴⁰ Тачан број стрељаних до данас није утврђен, вероватно да се никад неће сазнати. Према тренутним знањима одредили смо се за ову цифру јер је она по нашим проценама најреалнија. Постоје мишљења да је тих дана у Краљевоу стрељано-ДДК)0 лица (Коча Јончић), затим, приликом пригодних свечаности говори се 9.6.000 итд. Међутим, историја то неће моћи прихватити, без обзира на то што је реч д-”једном тако осетљивом проблему који је ушао у легенду.

Готово истовремено извршен је још масовнији злочин_#_Крагујевцу. Код Горњег Милановца, 29. септембра, припадници народно-ослободилачког покрета заробили су 6. чету 920. батаљона земаљских стрелада (трећепозиваца). Одмах потом, почетком октобра, из Крагујевца је упућен 3. батаљон 749. пука да казни Горњи Милановац, тј. да спали град и покупи таоце.⁴¹ Капетан Фидлер, командант ове јединице, по доласку у Горњи Милановац, успео је да похапси око 120 лица, али град није спалио, јер је морао притећи у помоћ немачким јединицама на Руднику. Таоце је пустио, јер би му они били само оптерећење приликом борби, а рачунао је на то да ће се после акције на Руднику поново вратити у Милановац и довршити започету одмазду.⁴²

Исти батаљон, само ојачан, дошао је 15. октобра поново из Тополе у Горњи Милановац. Овога пута батаљон је спалио око 430 домова и похапсио око 200 талаца.⁴³ Како нису имали довољно снага да бране град, нацисти су таоце повели са собом, терајући их испред себе како би се на тај начин заштитили од напада партизана.

Крагујевачки и Чачански одред сачекали су овај батаљон у заседи код села Неваде, недалеко од Горњег Милановца, и нанели му губитке — 10 мртвих и 26 рањених, запленивши при том два тенка.⁴⁴

Ови губици послужили су надистима као довод да 21. октобра у Крагујевцу изврше најтежи злочин у Србији у току окупације. По повратку у Крагујевац 3. батаљон је добио наређење од команданта пука да изврши одмазду. Организација извршења злочина поверена је мајору Кенигу⁴⁵

Већ 18. октобра у Крагујевцу је ухапшено око 80 Јевреја, комуниста и антифашиста, али је то за окупатора било мало. Због тога су, по препоруци крајскоманданта Бишофсхаузена, извршена хапшења, паљења и стрељања по околним селима. Два батаљона немачке војске 19. октобра претрасла су и спалила села: Грошницу, Милатовац, Мечковац и Маршић. Том приликом стрељана су 422 сељака из помесних села.⁴⁶

Како ни тада број стрељаних кије достигао цифру од 2.300, колико је окупатор хтео да стрела, командант пука наредио је да се лотребан број лица прикупи међу грађанима Крагујевца.

⁴¹ Извештај капетана Бишофсхаузена од 20. X 1941. године о масовном стрељању у Крагујевцу. Зборник I, 1, 548—553.

⁴² Команданта батаљона, капетана Фидлера укорио је 10. октобра пуковник Кевиш начелник Више команде 65 зато што није одмах спалио Милановац и повео таоце са собом (АВИИ, НА, 41Б-8/1-344-47).

⁴³ Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, С-ЈТ, не-регистровано. Нешто друкчије приказује ситуацију крајскомандант Крагујевца Капетан Бишофсхаузен. "У извештају од 20. X он пише: „Батаљон је нашао Горњи Милановац прилично празан. Око 40 мушкараца, који су, по исказу батаљона, сачекали повратак немачке оружане силе похватани су и одведени као таоци. Горњи Милановац је потпуно порушен, а при повратку су порушена и успутна села" (Зборник I, 1, 550-1). Међутим, Беме у извештају од 20. октобра пише да су узета 133 таоца (Зборник I, 1, 546).

⁴⁴ Ослободилачки рат народа Југославије, Бгд., 1963, I, 113; Павле Јакшић, „Борбе око Краљева", Војноисторијски гласник, 2/1950, 15.

⁴⁵ Ову наредбу издао је командант 749. пешадијског пука 7.17. пешадијске дивизије, а требао је да спроведе у дело најстарији официр по рангу у Крагујевцу мајор Кениг, командант 1. батаљона 724. пешадијског пука.

⁴⁶ Зборник I, 1, 552.

Претресе и хапшеша вршиле су поменуте немачке Јединице 20. октобра уз помоћ 5. добровољачког одреда којим је командовао Марисав Петровић. Између осталих, похапсили су око 650 радника који су радили на регулисању реке Леленице. Рација је обухватила ђаке I и II гимназије и Учитељске школе, који су затечени на часовима. Окупатор је са собом потерао ђаке V разреда гимназије.⁴⁷ Од хапшења је поштеђен само трговачки део царније, Војнотехнички завод и фабрика Стефановић, које су радиле пуним капацитетом.

Све похапшене Крагујевчане сабили су у три велике баракe бившег 3. артиљеријског пука, а у четвртој мањој, налазили су се затвореници од 18. октобра. Баракe су биле препуне тако да је један део ухапшених остао напољу.

Истог дана командант овог покоља записао је у свој оперативни дневник:

„Увече ће се позади сабирног логора стрељати комунисти Јевреји, који су ухапшени 18. октобра, као и 53 осуђеника из месног затвора У Крагујевцу.“⁴⁸

Најпре је стрељана група талаца ухапшена августа месеца, а затим „комунисти и Јевреји“ ухапшени 18. октобра.

Непосредно после стрељања ових двеју група, Љотићеви добровољци су издвојили и пустили известан број сарадника и симпатизера окупатора. Пуштени су они који су имали легитимације крајскомандантуре, припадници Љотићевог покрета и оних занимања која су била Немцима неопходна (лекари, апотекари, техничари итд.).

Масовно уништавање почело је рано изјутра 21. октобра. Стрељање је вршено по групама у Шумарицама, Ердоглијском и Сушичком потоку. Покољ је трајао непрекидно до 14 часова истог дана. Само неколико грађана успело је да се спасе бекством. Од групе грађана који нису стрељани издвојено је око 350 и задржано као таоци, а остали су пуштени кућама.

Градској општини требало је неколико дана да закопа лешеве у заједничке гробнице. Број стрељаних ни до данас није утврђен. Према немачким изворима он износи 2.300, према осталим 7.000. Према слободној процени аутора тај број износи око 3.000.⁴⁹

⁴⁷ Браниелав Божовић, *Поруке стрељаног града*, Београд, 1961, 168.

⁴⁸ *Зборник I*, 1, 580.

⁴⁹ Сачувани извори износе супротне податке. Кенигов извештај и Обзнана издата одмах после стрељања наводе да је тога дана убијено 2.300 грађана, што би се слагало са квотом која је тада владала 1:100 за сваког убијеног и 1:50 за сваког рањеног Немца или фолксдојчера, јер су Немци тих дана при повратку из Горњег Милановца имали 10 мртвих и 26 рањених. Међутим, сви који су преживели овај покољ а који су дали изјаве Државној комисији за утврђивање злочина не слажу се са овим податком и тврде да је тога дана изгубило жи-ВОЈ око 7.000 Крагујевчана. У прилог овом тврђењу иду и забелешке шефа Обавештајне службе дунавске бановине Данила Михајловића, у којима се износи да тај број прелази 7.000 и креће се од 7.100 до 7.300. Ово мишљење прихватила је и Државна комисија за утврђивање злочина, али при покушају да састави списак жртава успела је само да напише 2.324 жртве, међу којима се налазе 144 испод 18 година и 31 преко 70 (АВИИ, НА, 49-1-15). При одређивању приближног броја стрељаних у Крагујевцу треба водити рачуна о двема стварима: да су Немци пред светском јавношћу покушали да сакрију истину о овом тешком злочину и да су у том циљу уништили све спискове стрељаних још у току 1943. године. Друго: да су преживеле жртве које су давале изјаве биле импресиони-

Још једно масовно стрељање извршено је истог месеца, 27. и 30. октобра, у Београду, због десет погинулих и 24 рањена немачка војника из јединица које су биле опкољене у Ваљево. Није сачуван тачан податак о броју стрељаних за та два дана. Претпоставља се да износи 2.200. Углавном, тада су стрељани Јевреји и Цигани.⁵⁰

Масовна стрељања током октобра изазвала су огорчење и различите протесте и противакције српског народа, у првом реду партизанских одреда. Заstraшено масовним покољима, становништво је све више бегало у шуме. Штетност уништавања потпуно неангажованог становништва увидели су и неки нацистички војни команданти и функционери у Србији. Тако је, на пример, крајскомандант, капетан Бишофсхаузен, осврћући се на стрељања у Крагујевцу, писао:

„Стрељање делом потпуно невиних из овдашњег града може, по мом убеђењу, имати управо ужасне последице. Може се очекивати да ће се огорчена родбина светити припадницима немачке оружане силе . . . .

Али пре свега психолошко дејство биће катастрофално . . .

Методом, који је овде примењен, нипошто нећемо поново придобити добронамерне елементе.”⁵¹ ;

После овог стрељања, наводно је и генерални опуномоћеник за привреду протествовао код Геринга: „ако се не престане са оваквим мерама, онда се ја могу вратити натраг, јер ће остатак становништва побећи у шуме, а то ће бити крај привреде и реда”.⁵² Геринг је обећао да ће испитати случај, али му је том приликом скренуо пажњу на то да је Хитлер забранио да се цивилне установе мешају у војне ствари.

Према неким подацима, до сада непровереним, цео батаљон који је вршио стрељање у Крагујевцу послат је на одмор због психичких поремећаја насталих због учешћа у злочину.

ране огромним бројем сакупљеног људства и трагичним тренутком, па су под тим утиском проценили да их је било преко 7.000. Од свега на шта би се могло поуздано ослонити, остао је један списак жртава који се завршава бројем 1.890. Он је непотпун јер је састављен на основу исправа жртава, које су остале после њих. Он може да служи као оријентација у трагању а не као дефинитиван број, јер је велики део мушкараца Крагујевца био изненађен рацијом, па није понео никакве исправе са собом, а било их је доста који уопште нису имали исправу, на пример, ученици.

⁵⁰ Види опширније у глави II „Прогони и уништавања Јевреја и Цигана 1041—1942”. *Зборник* I, 1, 583—4.

⁵¹ *Зборник* I, 1, 548—553. По сећању Рудолфа Берга, кад је, наводно, неко од немачких официра протествовао код Кенига због овог стрељања, он је „Д¹⁰” ворио: „За ова стрељања се нас ништа не тиче, ја имам више инструкције.” Изјава Рудолфа Берга, АВИИ, НДА, 32-3-51.

⁵² Саслушање Нојхаузена, АВИИ, НА, 27-5/1-8. Такође је и Недић приликом саслушања 9. јануара 1946. у Београду изјавио: „Због овог случаја (тј. у Крагујевцу и Краљеву) моја влада је дала оставку, али како су Немци обуставили даља масовна стрељања и пошто су захтевали да се оставка повуче, то је У влади преовладало мишљење да и даље останемо на власти” (ИАБ, X-601).

у Краљеву је спроведена и.с.Јрага због стрељаних радника авионске индустрије, који су били неопходни ратној привреди Немачк⁵³ затим због стрељања сарадника окупатора и Љотићевих присталица.⁵⁴

Какав је утицај имало стрељање у Краљеву на преживеле раднике и службенике описује извештај једног Немца: „Највећи део истих има само једну жељу: да Краљево, град туге, уколико је могуће пре напусте. Практично не би остао ниједан службеник ни радник у фабрици тако да поново отпочињање посла изгледа немогуће”.

Пемачки представници, који су управљали фабриком авиона, заједно са ваздухопловним официром фон Холштајном одмах после злочина разговарали су са командујућим генералом Бемеом, који им је обећао да ће издати заповест за Краљево „не убити убудуће ниједног припадника фабрике уколико против истог не постоји нарочито оптужујући материјал”.^{54a}

Под утицајем одјека који су ови злочини имали у јавности Србије, а страхујући од далекосежних последица, командујући генерал издао је 25. октобра заповест, у којој је морао да коригује неке од својих ранијих ставова у погледу талаца и мера репресалија. Он не жели да то призна, па констатује у уводном делу заповести да је трупа „највећим делом на доличан начин и са дозвољеном оштрином предузела потребне мере за угушење устанка”, а да команданти дивизија и пукова само у појединим случајевима нису добро схватили његову заповест од 10. октобра. Зато се он поново обраћа потчињеним и указује на следеће:

„1. Хапшења и стрељања без избора гоне ка устаницима слојева етановиштва који до сада нису учествовали у устанку. Јачају отпорну снагу комунизма и слабе изгледе на брзо угушење устанка, к штете крајњем циљу акције.”

Зато је наредио да хапшења талаца врше фелд и крајскоманда-туре. Трупа је могла да хапси само у таквим местима која су позната као устаничка жаришта, а да избегава хапшење и стрељање становништва које не учествује у устанку. Затим, да жене-таоци не смеју бити стрељане и да се у број за одмазду рачунају и устаници погинули у борби, што дотад није био случај.⁵⁵

Уз наредбу је следило упутство како вршити стрељања:

„а) Групом која врши стрељања руководи официр;

б) Стрељање се врши са пушком истовремено у срце и главу на растојању од 8—10 метара;

ц) Да би се избегао додир због заразе, они који се стрељају треба да се налазе на ивици гроба. При масовном стрељању сврсисходно је да таоци клече лицем окренутим гробу;

⁵³ Турнер је вероватно мислио на стрељање радника фабрике вагона и авиона у Краљеву кад је у свом наређењу од 26. октобра; ИУМеђу-осталог, написао: „Вера у праведност немачке оружане силе морала би се потпуно срозати ако будемо стрељали — као што се то догодило у једном случају — баш оне људе који су, убеђени у своју невиност и своју покорност немачком оружју, дочекали немачке трупе на својим радним местима.” *Зборник* I, 1, 565.

⁵⁴ У извештају Уреда за везу оружане силе од 21. октобра каже се: „Око 40 Љотићевих присталица, већином повереници стрељано заједно са таоцима, упркос протеста Уреда за везу.” *Зборник* I, 1, 634.

^{54a} АВИИ, НА, К-27-7/19-1-8.

⁵⁵ АВИИ, Мф. — Минхен, 10/27.

д) Групи која стреља додељује се трупни лекар, који наређује кога дотући после стрељања;

е) Одећа, ципеле и предмети од вредности стрељаних не смеју се дозволити ни у ком случају да буду искоришћени од становништва, њих са потврдом о пријему предати месним надлежним службеницима војне управе."³⁶

Међутим, и после ових заповести судбина становништва Србије зависила је често од тренутног расположења нижих официра који су се налазили на терену.

Дан касније Турнер је издао сличну заповест фелдкомандантурама и крајскокомандатурама, у којој је такође признао да су „на неким местима трупе вршиле стрељања која су довела до узнемиравајућих последица ...” Стога он наређује активно учешће фелд и крајскокомандатура при узимању талаца и спровођењу репресалија:

„Према томе, при узимању талаца фелдкомандантуре и крајскокомандатуре треба не само да дају савете трупи већ — ако се моја наредба од 10. X буде правилно извршавала — морају бити у могућности да трупи без одлагања ставе на располагање један број талаца ..

Узимати жене за таоце противно је схватању немачког војника и чиновника. Па ипак се морају притворити кад је реч о супругама, односно члановима породица устаника, који се налазе у планинама ...”³⁷

ТЕРОР У БЕОГРАДУ

Посебној врсти терора било је изложено становништва Београда, јер су се у њему налазиле најзначајније војне, полицијске и друге команде, као и многе друге службе нацистичке Немачке. Осим тога, народноослободилачки покрет био је изузетно снажан у Београду за све време окупације, па је окупатор, у тежњи да га у корену угуши, предузимао разне врсте репресалија. Раније су већ поменути злочини и хапшења окупатора у Београду до октобра 1941, који су осетно порасли у јесен исте године.

„Док се у Пбдрињу крајем септембра и почетком октобра, водила огорчена борба између устаника и окупатора, у Београду су Гестапо и Специјална полиција успели да систематским претресима и рацијама ухапсе велики број партијских и скојевских руководилаца. У томе им је помогло признање Ратка Митровића, члана ЦК Скоја, који је ухапшен у августу у Војводини и пребачен ради саслушања у Београд. Он је полицију упознао са системом рада партијских организација и са њиховом структуром, у Београду. Убацујући агенте у редове Комунистичке партије, Специјална полиција је успела да открије и уништи цео Месни комитет КПЈ и Скоја. У извештају војно-Управног команданта Србије за 2. октобар каже се да је у Београду ухапшено 49 комуниста. Том приликом су ухапшени секретар Месног комитета Комунистичке партије Милош Матијевић-Мрша и секретар

^ Скоја Лука Шунка, затим чланови Месног комитета: Буро Стру-

³⁶ АВИИ, Мф. — Минхен, 10/28.

³⁷ Зборник I, 1, 565.

гар, Душан Грубач, Вукица Митровић, Саво Стјенић, а од скојеваца Павле Лабат и Божидар Стаменковић. Давид Пајић је покушао да пружи отпор и убијен је на улици. Истом провалом обухваћен је један број секретара и чланова рејонских комитета Партије и Скоја.⁰⁸ Сви су они тешко мучени у затвору Специјалне полиције и Гестапоа, а затим у децембру пребачени на Бањицу, где су одмах стрељани.

Сви похапшени у Београду мучени су у једном од београдских затвора. Од почетка окупације њихов број се повећао, јер Главњача и затвор у Управи града нису могли да приме тако много ухапшених. Зато је Гестапо за своје потребе уредио затвор у Александровој улици бр. 5, а користио је и неке просторије Ратничког дома за исте сврхе. Нарочито је био озлоглашен затвор у Ђушиној улици, који се налазио под контролом Специјалне полиције. Тај затвор функционисао је као „истражни затвор“, а био је смештен у сутерену бивше коњичке касарне на углу Таковске и Ђушине з^лнице, преко пута Ботаничке баште. Осим неколико мањих одељења, у којима су вршена саслушавања, имао је око 20 ћелија, изграђених преграђивањем једне велике просторије. С обзиром на то да је просторија имала прозоре само с једне стране, ред ћелија је био без прозора. Свака ћелија обухватала је око пет квадратних метара. У једну ћелију могла су стати три затвореника, али их је трпано и по једанаест. У ћелијама није било никакве вентилације, стога је ваздух био загађен. Затворенике су пуштали само десет минута изјутра на умиваше, до клозета и да почисте ћелије. Нису се могли бријати ни ноке резати. Нарочито је био суров режим за политичке затворенике. Због нехигијенских услова били су прљави и пуни вашију. Храна је била изразито слаба (пресан купус или чорба „тарана“, спремљена од мекиња и комадић проје). Једном недељно било је дозвољено примање хране споља, али је врло мало стизало до затвореника, јер су полицајци бољу храну узимали за себе. Затвореници су нагло слабили и губили отпорност.

Признања од затвореника изнуђивана су физичким мучењем. Један од најчешћих облика био је батинање по табанима. При том су на уста жртве стављали цемпер или капут да се не би чуо јаук. Ударци жилом или батином често су изазивали прскање коже на табанима. Јауци тученог чули су се по целом затвору, иако је за то време пуштан радио-апарат. Премлаћеног су обично нагонили да сам оде до своје ћелије на коленима. Рањиви табани тешко су зарашћивали и ране су се инфицирале.

Жене су ударали дрвеним лопатицама по унутрашњим бутинама. Нарочито су били опасни ударци у слабину и груди, који су изазивали унутрашње повреде. Многе на смрт премлаћене затворенике износили су у ћебадима и сахрањивали. Неки од затвореника покушали су и самоубиство. Ипак, дух отпора дсминирао је целим затвором.

Тај посао претежно су вршили домаћи најамници окупатора. У затвору је главну реч имао Штерић. Он је ту и дању и ноћу тукао људе. Евиденција о довођењу и одвођењу затвореника није вођена.

Гестапо је доделзивао и награде органима Специјалне полиције за показане резултате у борби против комуниста. Од Гестапоа је до-

бијен новац, па је при управи града формиран фонд за „сузбијање комунизма“.⁵⁹

Да би се сарадња са Немцима што боље развијала, при Управи града Београда стално је био један немачки официр као веза између Управе града и Гестапоа.⁶⁰

Посебно неподношљива мучења примењивана су у затвору Гестапоа у Александровој улици бр. 5. Током лета и јесени у њему су се поред осталих, налазили: Рајко Томовић, Геца Кон, Мустафа Голубовић. Крајем августа у исти затвор довели су Ратка Митровића и Павла Бихаљија. Гецу Кона и Мустафу Голубовића мучили су и на крају стрељали у Гестапоу. Нарочито је био мучен Ђуро Стругар, тако да није могаскходати, него је пузио.

Према немачким извештајима, од почетка окупације до краја октобра у Београду је естрел>ано око 5.000, тачније 4.750 талаца.⁶¹

Почетком новембра, шеф Војне управе Турнер био је један од лницијатора за хапшење најистакнутијих представника интелигенције у Београду — њих око 700.

Турнер је ову идеју о детаљном „чишћењу“ Београда изнео први пут 21. септембра у реферату за новодошлог генерала Бемеа. „Изгледа ми да је хитно потребно да се изврши темељно и оштро чишћење Београда, јер одатле несумњиво полазе несметано конци к устаницима, и то помоћу, у сваком погледу непоузданих елемената из редова интелигенције. Стога би требало ове кругове — почев од највиших лица — безобзирно позатварати и ликвидирати у датом моменту

Истовремено би требало затворити све активне официре и подофицире, изузев оних који су се одмах ставили на располагање Недићевој влади . . . Такође би требало извршити, у поштреном облику, хапшење свих Јевреја, које је већ у току, а истовремено и хапшење Цигана . . .

На крају, не као последње, требало би објавити Београду позив, с роком од неколико часова да се преда све оружје, муниција, експлозив итд. Београд би се за ово време блокирао. Уз ово би требало запретити да ће, при налазу оружја и слично бити стрељан без судског поступка не само сопственик оружја него и власник куће. Овим би се успело да сами сопственици зграда поднесу пријаве, да не би пали под удар ове казне . . .”^{61a}

Турнер је предложио да се поменуто хапшење интелектуалаца изведе у ноћи између 4. и 5. новембра, а похватани да се сместе у „прихватни логор Дедиње“. Турнер је сматрао да ће „забринутост за њихове животе застрашити, вероватно широке кругове становништва, који су непријатељски расположени према Немцима и одвратити их од предузимања ма каквих активних мера“.

Немци су ово хапшење спровели онако како је то замислио Турнер. Један блок зграда за другим били су подвргнути ноћном претресу и малтретирању становника од Гестапоа и Специјалне полиције. Том приликом ухапшено је 169 талаца из редова интелигенције, који су

⁵⁹ Синиша Станковић, „Политика“, април 1965.

⁶⁰ Саслушање Драгог Јовановића, ИАБ-Д-XXIУ-882.

⁶¹ Зборник I, 1, 571.

^{61a} Исто, I 1, 447.

имали „да јамче својим животом за безбедност у српском простору . Међу њима су те налазили Александар Белић, Синиша Станковић, Васо Чубриловић, Милош Ђурић, Јован Ердељановић, Виктор Новак, Михаило Илић, Никола Вулић, Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Видо Латковић, Ристо Стијовић, Владислав Рибникар, Вељко Петровић и други. Неки од њих су пуштени, а неки стрељани са осталим логорашима, као Михаило Илић, бивши министар, Милорад Ђорђевић, професор, Ђорђе Тасић и други.⁶²

У новембру су настављена хапшења и стрељања у Београду. Већ 1. новембра ухапшено је седам, а издато је наређење да се стреља 200 талаца. Тринаестог новембра ухапшено је 50, а 17. новембра 54 таоца.⁶³ Осамнаестог новембра ухапшена је Нада Пурић. У њеном стану пронађена је комунистичка литература и 5.000 летака. Том приликом откривена су имена чланова Комунистичке партије који су руководили партијском техником, међу њима и Милентија Поповића. Нада се херојски држала; умрла је од батина у затвору.

Како ни масовна хапшења, ни стрељања, ни мучења по затворима и логорима нису могли угушити народноослободилачки покрет у Београду, фашисти су измишљали планове о његовом уништењу. Тако је Нојбахер, изасланик немачког Министарства спољних послова, 21. новембра 1941. у Букурешту изјавио једном странцу: „Оно што сте за време бомбардовања Београда преживели није ништа према ономе што ће тек бити. Ми смо решили да уништимо Београд. Војска ће опколити град, 4 сата биће остављен да га туче артиљерија и штуче, а ако неко покуша побећи, биће убијен од трупа које опкољавају град.“⁶⁴

Да су постојале одређене намере да Београд треба разрушити, дознајемо и из докумената о разговору између бугарског генерала за везу Станчева и шефа полиције окупиране Србије генерала SS Мајснера, који је вођен почетком 1942. „Последњим саопштењем војног заповедника тенденција је да се Београд као целина примора на колективну одговорност. У току ових дана Гестапо спрема масовна хапшења од 5 до 6.000 људи и то само из Београда. Спискове лица у Гестапоу спремају Срби који су тамо на служби. Прогони ће бити врло тешки и нема мере које Немци у прогону неће употребити . . .

Генерал Станчев подвукао је да Немци отворено сада износе тезу „ Да Београд није српска варош и да Србима не припада гiб самим начелима животног простора, на који немају утицаја историјски аргументи.“⁶⁵

Можда су нацисти схватили да уништењем Београда не би постигли угушење устанка, већ би само још више појачали мржњу српског народа према окупатору, а морали су имати и извесног обзира према квиелинзима.

У децембру су наставили са хапшењима, стрељашима и мучењима родољуба по затворима и логорима. Другог децембра ухапшено је 57,

⁶² У саопштењу које је изашло у „Новом зремену“. 7. XI 1941. каже се: „Цео Београд је јуче био под тешким утиском због овог крупног и судбоносног догађаја.“

⁶³ Зборник I, 1, 585.

⁶⁴ Цитира Ј. Марјановић, н. д, стр. 165.

⁶⁵ АВИИ, Мф. — Бон, 1/608.

6. децембра 50; а 7. децембра 80 лица осумњичених да су комунисти. Петнаестог децембра ухапшено је 35 талаца. Дан касније ухапшено је 29 лица.

Управа града Београда послала је у логор 500 затвореника из града и околине. Највећим делом они су стрељани. Из затвора је Специјална полиција стрељала 122, а услед мучења је умрло пет и побегло једанаест затвореника. На дан 31. децембра 1941. у затвору Специјалне полиције на Обилићевом венцу налазило се 79 ухапшеника.⁶⁶

Гестапо и домаћа полиција су крајем 1941. још више поострили контролу у граду. Та контрола је спровођена преко стамбених пријава. Списак станара водио се у два примерка. Један се налазио у полицији, а други у кући. Помоћу својих примерака полиција је вршила проверавање стана упоређујући спискове.

Да би застрашила становништво, Недићева влада прописала је Уредбу о изменама и допунама Уредбе о преким судовима. Њеним дрописима кажњава се смрћу:

„1. Ко лрими члана оружане комунистичке банде у свој стан;

2. Ко примети такво лице, или га препозна, а не пријави га полицијским властима;

3. Сви органи јавне службе, ако сазнају за учиниоце дела под тачком 1. и 2. и не предузму мере да кривци искусе казну.”⁶⁷

Разумљиво је што се узгред помињу неке квислиншке одредбе, које се односе на репресалије према становништву Београда, јер су квислинзи углавном били слепо оруђе у рукама немачких окупатора.

Упоредо са овом уредбом, у свим квартовима појачана је полицијска стража.

Посебном уредбом уведене су телесне казне, као, на пример, за преношење „лажних вести”. Осим тога, обнародована је Уредба о увођењу националне службе за обнову Србије, према којој је елужба рада постала обавезна за сва лица од 17 до 45 година старости.

Репресалије према грађанима Београда које су нацисти примењивали 1941. спадају међу најбруталније у историји Београда.

ОСТАЛИ злочини

Поред наведених масовних злочина и терора у Београду, немачки: окупатор је вршио злочине и у осталим деловима Србије. Може се слободно рећи да је било ретко насеље које нацисти нису на овај или онај начин оштетили.

У октобру 1941. страдао је низ села. Тако су 7. октобра Немци спалили Печеноге и похватали све мушкарце које су одвели до железничке станице Витановац, где су од њих стрељали 25.⁶⁸

У источној Србији, 8. октобра, бомбардовали су из авиона село Раброво кад је био пијачни дан. Том приликом погинуло је 31, а више

⁶⁶ ИАБ, фонд Специјалне полиције.

⁶⁷ Цитира Раденић Андреја, „Методи немачке и квислиншке страховладе У Београду”, *Годишњак града Београда*, 1961, бр. 8, 3S2.

⁶⁸ Изјава Душана Дебељака пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора, СЈТ, нерегистровано.

десетина лица је рањено.⁶⁹ Истог дана у селу Витановцу нацисти су стрељали 70 талаца и бацили их у Мораву, међу којима је било и жена, од којих и једна са новорођенчетом.⁷⁰ Посебна казнена експедиција упућена је 9. октобра у село Салаш-Сиколе североисточно од Бора, која је ухапсила 33 и стрељала 8 сељака.

Истог дана немачки окупатори су бомбардовали село и манастир Жичу, а дан касније наишли су са тенковима и запалили манастир, основну школу и више зграда у селу. Спалили су и село Ратину, где је изгорело преко 50 домова, а 23 мушкарца су стрељали.⁷¹ Истовремено су разорили села: Рибницу, Коваче, Крушевицу, Чибуковац, Дракчиће, Адране и друга.⁷²

Једна казнена експедиција опколила је 11. октобра шуму Липовицу код Београда, где је ухапсила 41, а стрељала 32 лица. Осим тога, спалила је Сремчицу, у којој су похапшени сви Цигани, а село Моштаницу разорила је топовским гранатама.⁷³

Приликом оружане акције у околини Београда 125. пешадијски пук је од 14. до 16. октобра извршио рацију. Том приликом спаљена су села Дражевац и Вранић. У Дражевцу и Конатицама стрељано је 134 сељака, које су Немци полили бензином и спалили.⁷⁴ На простору Јасенак—Дражевац—Вранић стрељано је 230, а на простору Умка—Барич—Мала и Велика Моштаница 42 таоца.⁷⁵

У другој половини октобра извршено је више злочина по свим местима Србије. У Лапову је ухапшено 18. октобра 66, у Старом Ацибеговцу, код Велике Плане 22. октобра Немци су стрељали 91 таоца, а 63 куће спалили. Код Белановице убили су 52, а заробили 19 партизана,⁷⁶ а у Ваљевоу су стрељали 50 талаца. У Рачи Крагујевачкој 26. октобра стрељали су 120 и ухапсили 23. лица. Код Уба је истог дана погинуло 50 партизана, а 57 је стрељано, наводно, приликом бекства. На путу Осечина-Ваљево 30. октобра стрељано је 50 лица.⁷⁷

Током новембра нацисти су предузели све мере да се утре траг злочина. Дозвољено је да се за стрељане издају умрлице са печатом, али без потписа јединице која је извршила стрељања.⁷⁸ Затим је Врховна команда сувоземних снага издала заповест 28. новембра, у којој се забрањује снимање стрељања талаца. То се могло чинити само у изузетним случајевима за службене потребе и са одобрењем команданта дивизије. Сви дотад урађени снимци морали су се предати на чување одређеним службама ОКН.⁷⁹

⁶⁹ Документа државне комисије за утврђивање ратних злочина, СЈТ, не-регистровано; *Хронологија*, 137.

⁷⁰ Изјава Машић Љубомира пред Државном комисијом за утврђивање ратних злочина, СЈТ, не-регистровано.

⁷¹ Изјава Радисава Мојсиловића пред Државном комисијом за утврђивање ратних злочина, СЈТ, не-регистровано.

⁷² „Борба”, 28. X 1941’.

⁷³ АВИИ, НА, 41Е-11/1-511.

⁷⁴ Документа Државне комисије за утврђивање ратних злочина, СЈТ, не-регистровано.

⁷⁵ Зборник I, 1, 539—40.

⁷⁶ Исто, I 1, 541.

⁷⁷ Исто, I, 1, 562—69. . . .

⁷⁸ АВИИ, Мф. — Минхен, 12/1174.

⁷⁹ АВИИ, Мф. — В., Т-312, Р-454, С-39164.

Током новембра је немачким снагама, које су се бориле против НОП-а, стигла у помоћ још једна дивизија. Врховна команда оружаних снага обавестила је 21. октобра војног заповедника Југоистока да ће у Србију доћи 113. пешадијска дивизија, као појачање наместо обећане 99. лаке дивизије. Њени први ешалони етигли су 5. новембра.⁸¹ Тако су Немци стекли преимућство у људству, а нарочито у оружју. Бемеов циљ био је да концентричним нападом из два правца, од Ваљева и Краљева, заузме слободну територију и уништи НОП.

Овако ојачане, нацистичке војне снаге починиле су више злочина. Почетком новембра немачки војници стрељали су у околини Ваљева 125 лица, а у Бору, 8. новембра, четрнаест талаца.⁸¹ Из села Главца и Бресја одведени су у Јагодину сви мушкарци-од 15 до 60 година, а запаљене су све куће за које се сматрало да су се у шима скривали партизани.

Лрема цивилном становништву нарочито су били окрутни припадници 342. дивизије, која је 7. новембра уништила 129, 11. новембра 248, а 19. новембра код Лознице 20 лица.⁸² >

Истовремено су војници 714. дивизије стрељали 311 талаца.

Само за првих 10 дана новембра убијено је 758 партизана, стрељано 506 и ухапшено 895 талаца.⁸³

Од 10. до 20. новембра стрељано је 305, ухапшено 239 талаца и заробљено 814 партизана.⁸⁴

Од 20. до 30. новембра стрељано је 534, а ухапшено је 376 талаца. Осим тога, заробљено је 809, а предало се 300 партизана.⁸⁵

Из до данас необјашњивих разлога, 26. новембра је дошло до експлозије у трезорима Народне банке у слободном Ужицу, од које је изгубило животе око 200 грађана- и радника.⁸⁶

Пошто је у првој половини новембра стигло упутство од Врховне команде немачких оружаних снага да је „заштита привреде, потребне за наоружање војске у старој Србији најпречи задатак“, командант Југоистока је одлучио: да са 113. и 342. пешадијском дивизијом првенствено спроведе чишћење простора Западне Мораве. О томе је направљано и одлучено на конференцији шефова разних немачких служби у Ср%ји 14. и 17. новембра. Вршилац дужности команданта Југоистока, генерал пионира Кунце, боравио је од 30. новембра до 3. децембра у Београду, да би изблиза пратио офанзиву немачких јединица против партизанских снага.⁸⁷ ,

. Немачке војне снаге у Србији предузеле су 25. новембра офанзиву на слободну територију, која се популарно у народу називала „ужичка република“. Одређене немачке јединице кренуле су из два правца:

V ⁸⁰ Висхаупт, 60.

⁸¹ *Зборник* I, 1, 585; АВИИ, НДА 19-6-7.

⁸² *Зборник* I, 1, 596.

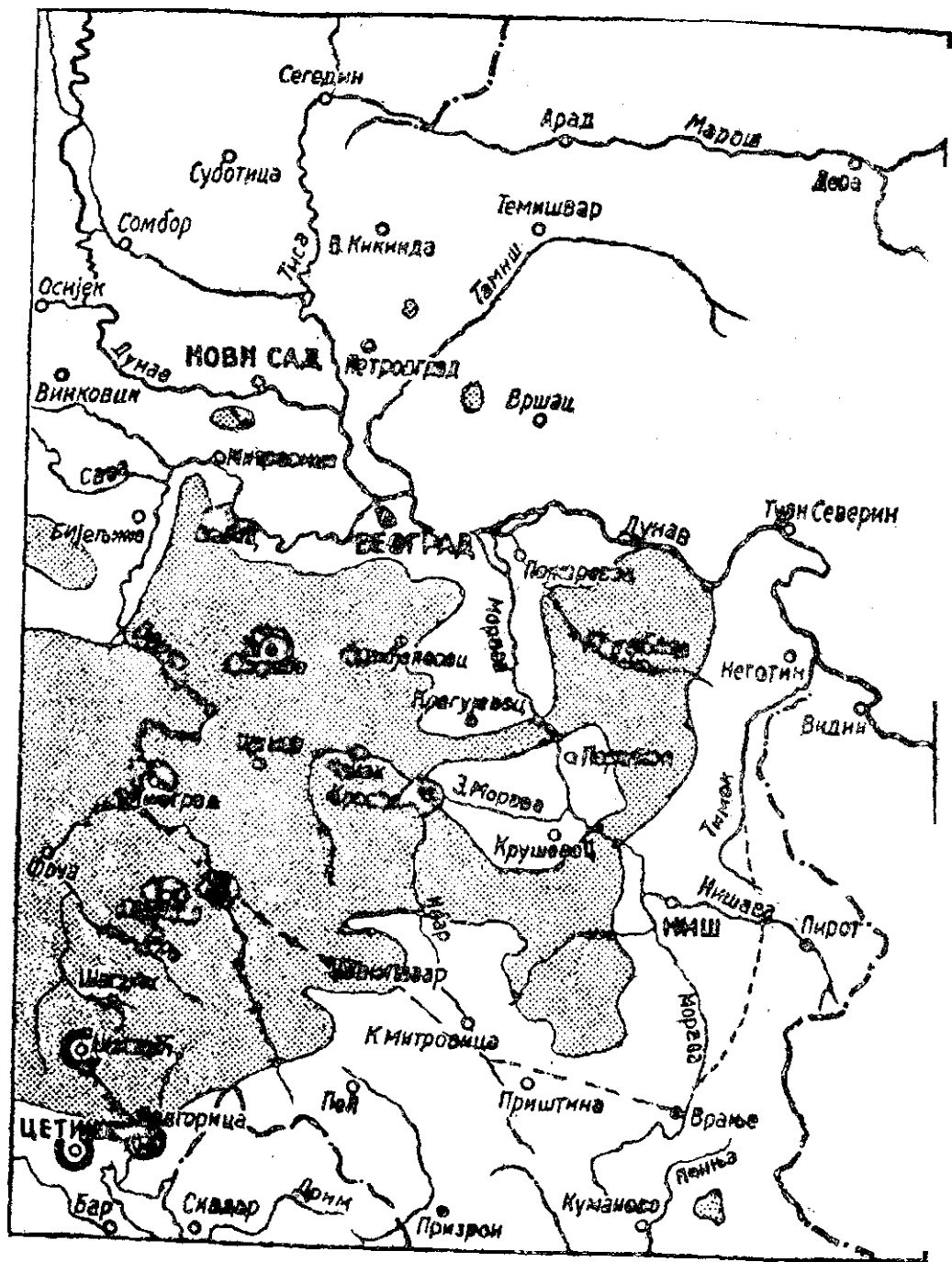
⁸³ Исто, I, 592.

⁸⁴ У убијене и заробљене нацисти су рачунали и стрељано или лохватано цивилно становништво, *Зборник* I, 1, 605.

⁸⁵ *Зборник* I, 1, 614. »ч •

⁸⁸ „Ново вреае“; 28. XII '1941: У Поменутом листу се каже да је ову експлозију изазвао један сељак који је чекићем разбијао капислу авионске бомбе. Међутим, изгледа да је била посреди саботажа.

⁸⁷ Висхаупт, 165, АВИИ, Мф. — В., Т-312, Р-454, С-39113.

Ослобођена територија у Србији 1941. године

342. пешадијска дивизија из правца Ваљево—Ужице, а 113. пешадијска дивизија из Краљево—Чачка—Ужице. Оне су за десет дана успеле да заузму слободну територију у западној Србији и да, према немачким извештајима, униште 1.415 припадника партизанских одреда. Од помекутог броја стрељали су 389 лица.⁸⁸ Само 30. новембра, приликом дејства у западној Србији, нацисти су нанели губитке партизанским јединицама и становништву од 572 мртва, 309 заробљених и ухапшених и 85 рањених.

Посебно тежак злочин су немачке трупе извршиле почетком децембра на Златибору, где су побиле неколико стотина тешко рањених партизана, а неке од њих су погазили тенковима.

Похватани борци народноослободилачког покрета отерани су у концентрационе логоре. Већина је одмах стрељана, а остали су у пролеће 1942. депортовани као интернирци у Немачку, Италију, Норвешку и друге земље окупиране Европе.

Ради прегледности, доносимо губитке српског становништва у децембру 1941. на основу извештаја команде Југоистока:

Првог децембра 342. пешадијска дивизија убила је 106. а ухапсила 72 лица.

Другог децембра 113. пешадијска дивизија и делови 117. на простору Ужице—Краљево—Пожега—Ивањица ухапсили су 202 припадника партизанских одреда.

Трећег децембра на истом простору убијена су 22 и ухапшено је 138 лица.

Петог децембра 113. пешадијска дивизија стрељала је 47 похватаних устаника и ухапсила једанаест лица.

Шестог децембра 342. и 113. пешадијска дивизија наставиле су прогон устаника у западној Србији. Обе дивизије стрељале су тога дана 80 лица.

Осмог децембра 113. пешадијска дивизија, у акцији на простору Чачак—Ужице—Пожега стрељала је 182 партизана.

Десетог децембра 113. пешадијска дивизија у околини Чачка стрељала је 49, а ухапсила 182 припадника НОП-а.

Једанаестог децембра 113. пешадијска дивизија заробила је 66, а стрељала 34 партизана.

Дванаестог децембра 113. пешадијска дивизија на простору Чачак—Краљево стрељала је 19 партизана.

Тринаестог децембра 113. пешадијска дивизија заробила је 37, а стрељала десет припадника НОП-а.

Дан касније делови 113. пешадијске дивизије стрељали су седам, а заробили четири партизана западно од Ужица.

Шеснаестог децембра 113. пешадијска дивизија стрељала је у "Уашцу 20 лица.

Дан касније, иста дивизија стрељала је на простору Чачка пет партизана.

Осамнаестог децембра 717. пешадијска дивизија завршила је операцију код Лебана и том приликом стрељала десет партизана.

Сутрадан је 113. пешадијска дивизија, јужно од Чачка, заробила 17 партизана.

⁸⁸ Зборник I, X, 639.

Двадесетог децембра је иста дивизија, југоисточно од Чачка, ухапсила 43, а 717. пешадијска дивизија 135 припадника НОП-а.

Двадесет четвртог. децембра 113. пешадијска дивизија стрељала је 31, а ухапсила 43 таоца.

Од 20. до 24. децембра 113. пешадијска дивизија стрељала је 94 затвореника, а у Сјеници 103 ухваћена партизана.

Двадесет седмог децембра ухваћена су три чиновника Националне банке, једанаест из Министарства трговине, један руководиоц одељења и 24 грађанина осумњичена да су комунисти.⁸⁹

Према неким немачким прорачунима, устаници су у току ове офанзиве имали губитке од око 2.000 људи⁹⁰

У обрачуну са партизанским снагама видну помоћ окупатору пружили су квислинзи и четници Драже Михаиловића. Тако је квислиншка жандармерија стрељала 26. новембра 500 заробљених партизана код Рудника.⁹¹ Четници Драже Михаиловића су се размилели по селима западне Србије. Уронили су у Недићеве одреде или, како су то они називали, легализовали се и хватали све оне који су учествовали или на које се сумњало да су учествовали у НОП-у. Многе од њих претукли су или стрељали, а велики број изручили су окупаторима, који су их касније стрељали.

Најпознатији случај предаје заробљених партизана Немцима био је онај који су извршили четници 12. новембра у селу Словцу код Ваљева. То су били претежно похватани рањени и болесни партизани из Горњег Милановца и заробљеници из Мионице и неких других места. Било их је око 300. До 27. новембра Немци су их држали затворене у магацину једног трговца у Ваљеву и користили их за рад, а 27. новембра су 265 извели на место звано Крушик и стрељали.⁹²

Осим тога, 113. пешадијска дивизија стрељала је у Чачку 47 партизана, које су четници разоружали у околини Гуче и касније предали окупатору.⁹³

Децембар је остао у жалосном сећању за многе" породице, нарочито из западне Србије. Али то је немогуће описати по селима, иако за извесна села постоје подаци.⁹⁴

Почетком децембра извршена је смена командујућег генерала. Наместо генерала Бемеа дошао је 5. децембра генерал артиљерије Паул Бадер, командант Више команде за нарочиту употребу 65. Новопостављени командујући генерал и војноуправни командант у Србији није гајио илузије да је у Србији дошло до смирења. Без обзира на то што се главнина партизанских снага повукла из Србије,

⁸⁹ Дневни извештај команде Југоистока за месец децембар 1941. АВИИ, Мф. — В., Т-312, Р-425, С-2896-2942.

⁹⁰ Дневни извештај команде Југоистока за 30. XII 1941. АВИИ, Мф. — В., Т-312, Р-425, С-2944-5.

⁸⁷ Зборник I, 1, 609.

⁹² Документа земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, СЈТ, «^регистровано; Зборник I, 1, 635.

⁹³ Зборник I, 1, 621

⁹⁴ У Институту за историју радничког покрета Србије чува се преко 300 ратних хроника села, у којима су на крају сваке од њих дати спискови свих грађана тих села који су изгубили животе у току II светског рата.

ОН је себи поставио као главни задатак током првих месеци 1942. да Србију коначно смири и онемогући поновно распламсавање устанка.

Најпре је наредио да се изврши анализа почињених одмазди и да се да прегледна табела стрелана извршених до 5. децембра. То је урађено на брзину и наведени број од 11.164 не може се узети као тачан.⁹³ Према њиховим прорачунима до 5. децембра 1941. они су у Србији имали 160 мртвих и 378 рањених, а према кључу који је тада владао — 1 : 100 и 1 : 50 — требало је да стрељају 34.900 талаца. Према неким другим изворима, на пример из Бенцлеровог извештаја, произлази да је број жртава у току 1941. у Србији био око 20.000, а Недић у реферату Јеру, 29. августа 1942, говори о 17.000 стрељаних.⁹⁶

Хапшења, претреси и премлаћивање унели су страх у народ. Испред терора људи из села и градова бежали су на разне стране. По шумама и кућама многи су ископали склоништа, у којима су се сакривали кад наиђу Немци, квислинзи и четници. Окупатор је по-кушао да своје доушнике регрутује и из редова бивших партизана, чији је задатак био да шире панику у редовима присталица народно-ослободилачког покрета. Међутим, ни помоћу свих ових драстичних метода окупатори нису успели да сломе вољу народа за даљом борбом под веома тешким условима.

Окупатори и домаћи издајници су у децембру завели најсвирепији терор: масовна хапшења, убиства, паљевине. Све са једним циљем: да се деморалише народ и да верно служи окупатору. Окупатор је сматрао да је крајем новембра и у децембру устанак у основи угушен, јер су главне саобраћајнице, важни рудници, индустријска постројења поново били у немачким рукама. Све железничке пруге биле су поправљене, осим пруге Ужице—Вишеград и сасвим порушене пруге у долини Ибра. Поново је успостављена немачка војна и српска цивилна управа, с тим што је наместо бановина, Србија била подељена на 14 округа.

Немци су своје борбене дивизије, 342. и 113, морали повући са територије Србије, па су крајем 1941. ступили у преговоре са Бугарима. Још 20. децембра Кунце је добио писмо из одељења Врховне команде немачких оружаних снага, у коме се наглашава да у Србији треба задржати за Немачку најважније изворе сировина и намирница, јер „не иде да немачка управа остане на терену поседнутом од стра-

⁹⁵ Према подацима прикупљеним на брзину 20. XII 1941. урађена је ова табела стрељаних у Србији током 1941.

1	I/AR 220 IR-125	342 ID	Bfh. Serb. Verw. St.	1 k 1 D ^{Höh} Kdo LXV	III/697
Eigene Verguste	11	32	—	117	—
Verwundete	30	130	—	218	—
Feindverluste im Kalpf	369	923	24	2246	—
Sühnemassnahmen	214	2685	3616	4649	укупно

• АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-251, С-843.

⁹⁶ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-572-5.

них трупа, што би довело до великих сметњи".⁹⁷ Тај захтев је уважен, па су Бор, Мајданпек, Трпча и други важнији рудници и даље остали у немачким рукама. Граница између немачких и бугарских трупа у току 1942. била је: река Тимок до Вражогрица, Руђина, Ресаве до Свилајнца, моста на Морави код Свилајнца, па Моравом до ушћа Лепенице, од Лапова преко Ресника, Десимировца, Дивостина и Брзака до ушћа Груже у Западну Мораву. Одатле преко Лисца, Треске, Качандолске реке до ушћа у Лаб, пут Приштина до италијанске демаркационе линије.⁹⁸

Недић је протествовао и тражио да се ова одлука измени, покушавајући чак да да оставку. Међутим, Хитлер је то категорички одбио и Недић се врло брзо умирио.⁹⁹

До поменуте границе територију су запоселе трупе 1. бугарског окупационог корпуса, чије су прве јединице стигле 31. децембра.¹⁰⁰ Тако је један део терета за одржавање мира и угушење устанка у Србији пребачен на бугарске трупе. Међутим, остала је немачка војна управа фелдкомандантуре и крајскомандантуре, које су активно садејствовале са бугарским трупама у вршењу одмазде на том терену.

Низ чинилаца деловао је крајем 1941 деморализатореки на народ Србије, а један од њих биле су разне мере репресалија окупатора које су знатно допринеле тренутном поразу устаника. Њихово дејство је било тако јако да је поколебало и неке чланове Партије. Ситуација је на први поглед била безнадежна. Биле су покидане све везе између партијских форума. Покрајински комитет Скоја престао је да постоји. Неколико чланова Покрајинског комитета Комунистичке партије и Главног штаба за Србију уложили су огромне напоре да обнове партијске организације, да повежу преживело чланство и да координирају њихове акције.

⁹⁷ АВИИ, НА, 41 Б-11/1-481. Ритер је у телеграму Бенцлеру 23. XII саопштио да је Хитлер преко ОКВ наредио да Бугари поседу југоисточни део Србије, тако да граница иде јужно од Бора до Крагујевца и да буде источно од Трпче (АВИИ, Мф. — Б., 2/866).

⁹⁸ Министарство иностраних послова Рајха посланику у Софији. АВИИ, Мф. — Б., 2/868.

⁹⁹ Телеграм Ритера — Бенцлеру 4. I 1942: „Ми, међутим, нисмо спремни да тражимо од немачких војника нове жртве у Србији само зато што један део српског народа слуша бољшевичке, комунистичке, енглеске и јеврејске подбаче и дозвољава да се подбушује. Ако се генерал Недић сада готово демонстративно повлачи, стрпљењу владе Рајха доћи ће крај. Последице тога ће носити сама Србија" (АВИИ, Мф. — Б., 2/878).

¹⁰⁰ АВИИ, Мф. — В., Т-312, Р-425, С-2896.